

Іван Монолатій

Діри пам'яті

Як
~~пам'ятаючи,~~
місто забуває

Івано-Франківськ
«Лілея-НВ»
2017

Найкращий спосіб зрозуміти місто, в якому живеш і працюєш, – дослідити больові точки його минушини, а діагностувавши її невідрадный і малопривабливий стан, віднайти варіанти виходу з лабіринтів моноетнічної історії.

Центральною темою збірки розвідок, есеїв та замальовок історика і краєзнавця Івана Монолатія постає пам'ять і забуття у міському просторі Івано-Франківська, підтримка і гальмування групової пам'яті містян, культури співіснування «своїх» з «чужими» і навпаки. Дослідник пропонує подивитися на інтер'єризування «міської» пам'яті через численні спроби її «затирання» і монополізування на догоду кільком обраним і уявним спільнотам. Авторський наголос на потребі пізнавати минушину своєї малої батьківщини є своєрідним маніфестом конструювання національних практик пам'яті «інших», неукраїнських містян.

Видання розраховане на істориків, етнологів, краєзнавців, культурних антропологів, а також студентів і викладачів.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Сергій Адамович*

доктор політичних наук, професор *Максим Гон*

*Немає згадки про минулих,
та й про тих, що будуть потім, –
не згадають про них ті,
що прийдуть опісля.*
Книга Екклезіястова 1:11

ВІД АВТОРА ПРО ПАМ'ЯТЬ-ЗАБУТТЯ ГАЛИЦЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ КІЛЬКА СЛІВ

Нині науковці стверджують, що пам'ять стає потрібним ресурсом держави і громадянського суспільства у процесі будування історії спільнот (великих і малих), а тому зазичай пам'ять і забуття піддаються процесам ідеологізації і/або деідеологізації. На цьому надзвичайно довгому шляху самопізнання нації ми, українці, очевидно, не перші і не останні. Як тут не згадати романи, які найбільше читають нині європейці, романи каталонського письменника Жауме Кабре «Я визнаю!» і «Голоси над Памано», лейтмотивом яких є банальність зла та варіанти пам'яті про події кривавого ХХ сторіччя.

А що спільними для багатьох текстів, які більшою чи меншою мірою розкривають авторський хист пояснити долі «свого» народу і/або народів-сусідів, є місця пам'яті, саме вони, по-перше, у топографічному сенсі досі є місцями трагедії та жалоби, з яких народжується при-

мирення жертв, і по-друге, в історіографічному сенсі це шкільні підручники і музеї. Сюди ж можна було б додати й краєзнавчі розвідки, що у відмінний од фактографічних збірок історичного, політичного чи культурного характеру чи візуалізованих майданчиків пам'яті (музеї) спосіб (ре)конструюють етнічну й національну ідентичності, а також формують типово краєзнавчий переказ, що має свою локалізацію, специфічну мету, обмеження і категоризацію.

До таких, звісно, специфічних місць пам'яті можна зарахувати не лише вигадані Макондо Габрієля Гарсія Маркеса чи Йокнапатофу Вільяма Фолкнера, а й цілком реальні міста, пам'ять яких і пам'ять про які є певним способом переказування минулого і конструюванням їхнього майбутнього своєрідним зібранням індивідуальних спогадів і подій масового характеру.

Окреслення певного хронотопу як символу – власного дому, блоків будинків і навіть безхатченків – нині стає дедалі вгадуванішим не лише в академічних текстах, а й у краєзнавчій літературі. В її текстах знаходимо чітку натуралізацію і антропоморфізацію міста, що, свідчить про домінантний характер особистих вражень авторів, їхній досвід. Саме тому визначальними тут залишатимуться відкриті питання взаємин між локальним і світовим,

периферійним і центральним, рухом і осілістю. Тож місто як осереддя індивідуальної і колективної пам'яті багатьох генерацій містян є не просто «складом» пам'яті, а радше фігурантом сучасного українського дискурсу меморіалізації.

До того ж «міська» пам'ять у незалежній Україні свідчить, що її властивістю є не лише і не так ті місця, які вигадала чиясь уява, а ті, що були насправді, а тому є і будуть кодами пам'яті, носіями пам'яті, місцями живої пам'яті. А що такі місця є фрагментами спільної пам'яті, символічними (ре)конструкторами свідомості не тільки якогось народу чи суспільної групи, а й представників конкретного населеного пункту, то важливо побачити таке увиразнення в пам'яті чи забутті окремого міста.

Як побачимо із запропонованих у цій збірці текстів, формування етнічної самості з попередньою конфесійною ідентичністю було дуже важливим у Станиславові/Станіславі/Івано-Франківську з огляду на історично зумовлені неоднорідну етнічну і соціальну структури. Не тільки групи, що проживали в нашому місті, до певного часу не мали власних держав, часто-густо вони належали до різних, не раз релігій, що конфліктували між собою. Власне, саме цей чинник був вирішальним для диференціації на «своїх» і «чужих».

Іншим важливим чинником поділу поміж містянами була їхня економічна активність, адже в цих сферах виникли такі собі внутрішньо міські лінії розмежування етнічних спільнот, а також специфічні властивості політичних конфліктів. Функціональність різних чинників (релігійно-конфесійного, мовно-культурного, соціально-економічного) спонукала до формування стереотипів, міфів, образів, а також відмінної історичної нарації кожної з міських етнічних спільнот. Ці нарації домінували завдяки описові «власних» кривд, яких завдали «чужі», проте вони поставали радше в міському, ніж регіональному і/або загальнодержавному вимірах. Етнічні спільноти нашого міста у своєму суперництві були репрезентовані різними суб'єктами міського самоврядування та етнічними інституціями. Це, власне, вони надали категоріям «свій» і «чужий» конкретного значення, локалізуючи їх в окресленому історичному часі та професійних структурах, а також сформували специфічні зв'язки між містянами, які базувалися не стільки на спільності поглядів, як на етнічній свідомості. Тому в кожній міській спільноті відбувався триєдиний процес – поляризація, концентрація і політична мобілізація згідно з критеріями «свій – чужий», лише почасти репрезентований у груповій пам'яті містян через ретрансляцію у краєзнавчих публікаціях і дослідженнях.

Насамкінець зауважу, що поштовхом до назви цієї збірки слугували вже класичні тексти, з одного боку, Джорджа Орвелла про тоталітарне суспільство майбутнього, а з другого боку – праця Пола Коннертона про те, як, у який спосіб ми репрезентуємо минуле.

Сподіваюся, що ця невеличка збірка текстів, писаних і опублікованих упродовж останнього десятиліття, спровокує зацікавлення темою просторовості пам'яті та її структурування в локальному вимірі, вкотре доведе чи спростує тезу, що місто, пам'ятаючи, насправді забуває «інших своїх». Тож практика актуалізації досліджень власне «міської» пам'яті вкотре гарантуватиме позбавлення сучасних українців небезпеки самоізоляції та національного самозахоплення, а також дасть можливість пережити шок, щоб посправжньому перетворити власне минуле на майбутнє. Тоді не шукатимемо, як колись зі своїми героями Італо Кальвіно, «невидимих міст» чи будуватимемо повітряні замки, а разом як спільнота відповідальних містян збудуємо місто «символічної родини» народу чи певної групи, з якою ототожнюються традиційні поняття «дому», «вітчизни» і «нації».

Іван Монолатій

Само́сті і́ншо́сті

ПОРТРЕТ МІСТА ЗВТРАЧЕНИМ ІМ'ЯМ

Десь понад десять тисяч років тому людство витворило одну з найстаріших складних структур – місто. Цей своєрідний продукт людського духу має свій простір, характер, стиль і ще багато іншого. Наприклад видимі образи.

Відомо, що кожне справжнє місто засновується принаймні на кількох вулицях, які пізніше об'єднуються у квартали, а їх самих згодом може бути кільканадцять. Якщо про перші, досить-таки умовні «вулиці» – проміжки між найдавнішими поселеннями трипільців у селі Бернашівці ще точитимуться дискусії, то вже точно відомі протовулиці мікенської доби в Давній Елладі. Значно пізніше було внормовано певні містобудівельні закони, за якими передбачалися і вулиці, і квартали, що свідчило про різноманітність кожного європейського міста.

Візитною карткою будь-якого міста, його обличчям є архітектура, яка, формуючись впродовж сторіч, створює своєрідну, неповторну атмосферу, притаманну лише йому. Міські споруди мають часто не тільки архітектурну цінність, як,

будучи свідками тих чи тих подій або ж ставши домівкою чи тимчасовим притулком для визначних людей, набувають історичної цінності, стають тією ланкою, що поєднує минуле і сьогодення.

Про те, що сучасний Івано-Франківськ, а точніше давній Станиславів – особлива перлина в «країні міст» Галичині, написано достатньо. Саме за це мешканці міста інколи називають Івано-Франківськ «малим Львовом», а Львів відповідно «великим Станиславовом».

Досі не відомо, чи Станиславів виріс з неміського поселення, або ж із декількох таких, або ж за наявності реального історичного ландшафту. Якщо прийняти на віру перший аргумент, то Станиславів не такий старий за віком, хоча, як свідчить археологія, міг би таким бути.

Сучасні знахідки на місці міських фортифікацій показують, що тут за середньовіччя існувало поселення людей. Наявність на цих теренах деяких артефактів з так званої «сивої давнини» яскраво унаочнює присутність тут носіїв культури трипілля. Звичайно, що у той час поселення, назване за кілька сторіч Станиславовом, не було таке багатолюдне, як тогочасні Галич та Перемишль. Однак воно таки існувало і було русько-українським за своїм етнічним складом, як і інші подібні міста й оборонні пункти Галицької Русі.

До того ж, перше поселення людей на території пізнішого Станиславова цілком могла спустошити монголо-татарська навала в середині XIII ст. Отож, як бачимо, ще до уявленого «града Ревери» міг і, напевне, таки існував давньо-український град княжих часів. Іншими словами, поселення, назване колись Станиславовом, мало ще задовго до цього власну історію, яка значно старіша, ніж офіційні тлумачення кількох національних історіографій про заснування міста в XVII ст.

Другий варіант народження міста, прихильний до тези, що тогочасний володар-шляхтич закладав місто своєю волею, теж має право на існування, бо і в цьому випадку Станиславів молодший від своїх сусідів-міст.

Засновники сучасного Івано-Франківська закріпили своє ім'я чи то ім'я святого, первісно нарікаючи його Станиславовом. Вони ж подарували містові не лише своє ім'я, але й герб – родовий герб Потоцьких «Пиляву». Так і відбулася персоніфікація нашого міста – воно отримало ім'я, герб і патрона.

Ці ж власники мали амбітні плани щодо ранньомодерного Станиславова, який збудували за планом фахового архітектора практично на порожньому місці. Він мав відповідати раціоналістичним та гуманістичним поглядам

того часу, які хотіли поширити лад, гармонію і красу на весь навколишній світ. План мав реалізувати бачення ідеально влаштованого міста з маґдебурзьким самоврядним правом.

Від часу свого офіційного народження 1662 р. Станиславів був майже «ідеальним» населеним пунктом, багатолюдним містом-фортецею, незважаючи на те, що на той час більшість довколишніх, раніше економічно успішних і, власне, історичних міст занепадала. Протекціонізм власників Станиславова, відповідна загальнокрайова кон'юнктура, заселення його жидами, еміґрація до міста подільських вірмен і т. д. – лише поодинокі чинники, які сприяли швидкому економічному зростанню міста у другій половині XVIII ст.

Нова, австрійська, займанщина пожвавила економічний і культурний розвиток Станиславова, який до того часу містом не вважався, бо, на думку цісарських чиновників, швидше був таким собі перехідним центром – від села до звичайного містечка. І лише в останній чверті XIX ст. він отримав «міський статут», а 1889 р. був затверджений офіційний статус міста, який знову підтвердили 1896 р.

Так поступово місто в межиріччі Бистриць ставало найважливішим адміністративним центром нашого краю. Відтоді через підвищення

темрів крайової урбанізації, масову міграцію жителів приміських сіл до міста, виникнення більшості нових промислових підприємств Станиславів почав розвиватися швидкими темпами і набувати сучасних рис.

Однак незабаром (з погляду історії) до Станиславова прийшла світова війна, звісно, не перша в його житті, та й не остання. Наше місто опинилося на лінії фронту, а відтак Станиславів постраждав не від однієї переміни влади. А потім зранене і змучене військовими сутичками місто цілих півроку було повітовим містом Західноукраїнської Народної Республіки. І саме в революційному Станиславові було винесено ухвалу про злуку з Українською Народною Республікою.

А далі – знову старі зайти і нові окупанти. І адміністративне та економічне піднесення як центру новоутвореного Станиславівського воєводства Другої Речі Посполитої. А потім – «перші совіти», а з ними нова, ще жахливіша світова війна. Тому й досі наша історична пам'ять жива, бо ані місто, ані містяни не забувають злочинів комуно-більшовицького режиму проти місцевого українського люду в Дем'яновому лазі, депортації до Сибіру, нацистські розстріли українських патріотів і вивезення на роботи до Рейху.

Після останньої війни страшніше було вже інше.

У повоєння місто втратило навіть власне ім'я, адже підлабузництво і вірнопідданство перед зайшлими червоними правителями завжди були сильними сторонами тутешньої влади, отож і перейменували місто на незрозумілий мовний симбіоз «Івано-Франківськ», нібито на честь генія галицьких українців. Щоправда, останній бував у тому Станиславіві, проте не більше і не менше, ніж в інших містах і містечках краю.

Комусь історичне ім'я нашого міста таки заважало. Це й зрозуміло, бо ж советський режим був неспівмірний з Правдою. Він і витіснив з нашого щоденного обігу власну назву міста, спочатку обрубавши її до такого собі німецькоподібного Станіслав, а вже згодом і її знищив, замінивши на складну мовленнєву практику. Якийсь час для старожилів вона існувала як соціолінгвістичний анекдот, який межував з курйозом. Зі щоденних звичок і з голови містян поволі, але впевнено вибивали саме поняття Станиславова. Советським владцям хотілося зробити зі старого Станиславова щось незносно псевдопатріотичне. Це і був, властиво, кінець історії передвоєнного і повоєнного Станіслава, а перед тим – історичного Станиславова.

Портрет Станиславова багатосюжетний. З одного боку, це реальне місто. З другого – ідеологічні нашарування. Наше місто пережило різні історичні епохи, а тому мало у своєму повсякденному житті декілька ідеологій, які майже не перетиналися. Вони існували доволі автономно або навіть суперечили одна одній. Бо станиславівське населення завжди було строкате і різноманітне за релігійною та етнічною ознаками.

Атмосферу нашого міста чудово передають давні поштові картки з краєвидами Станиславова, які, починаючи з кінця 1860-х рр., великим накладом друкували зазвичай в інших містах. Старі листівки запрошують нас знову і знову відкривати для себе уявні і реальні, чорно-білі й кольорові український, польський, єврейський і вірменський образи Станиславова. На поштівках скрупульозно задокументовано багатолике обличчя міста: його майдани, вулиці й визначні споруди та пам'ятники, багато з яких невідомо змінилися, а деякі й не вціліли. Монументальні архітектурні споруди Станиславова зводять за «мамуні Австрії». Тоді ж розширюють старі і прокладають нові вулиці, які й нині визначають спільне і відмінне в європейському розвитку міста. Адже забудова станиславівського середмістя цього часу, насичена різними архітектурними стилями, справляє враження гармонійної

цілісності. Архітектурну своєрідність Станиславова забезпечував динамічний процес розвитку міста впродовж тривалого часу, його стрімкий розвиток в останні роки XIX ст. – перші десятиліття XX ст. у період панування модерну й сецесії.

Перегортаючи унікальні сторінки нашої візуалізованої минувшини, допитливі читачі зможуть побачити заплутаний лабіринт вулиць і завулків, щільні блоки і маси міських будинків, каварні, окремі кам'яниці, які творять і нині різнорідну архітектурну поліфонію Станиславова, а також простежити зміни назв вулиць, кварталів, окремих вивісок і нумерацію будинків на поштівках принаймні останніх 150-ти років, а загалом відчутти зміни в побуті та ментальному характері станиславівців, які одного дня враз перетворилися на іванофранківців.

КОЛИ МІСЬКА КУЛЬТУРА МАЛА ЗНАЧЕННЯ

Характерною ознакою міст у Центрально-Східній Європі стало нашарування культур різних народів. А що стабільність міських соціумів ґрунтується на об'єднанні людей різних культур, то в умовах посилення міжкультурних контактів, інтенсифікації міжетнічної взаємодії і досить

високого рівня етнічної конкуренції національні громади, побоюючись «розчинитися» і щоб зберегти своє середовище, виступають з вимогами захисту/розвитку власних культурних традицій.

В історії Івано-Франківська співіснування етнічних культур та громад має свої особливості, які й сьогодні визначають вплив феномену тісного міжнаціонального сусідства на історію міста від часу його заснування і щонайменше до першої третини ХХ ст. А що сукупність факторів – зовнішніх (географічне розташування, зміна економічної кон'юнктури, політичні обставини, війни, пожежі) і внутрішніх (організація влади, сконсолідованість громади, корпоративні взаємини) – визначило історичну долю Івано-Франківська, то запровадження у травні 1662 р. маґдебурзького права з міським самоврядуванням мало стабілізаційний вплив на розвиток Станиславова й Покуття загалом.

Впродовж другої половини ХVII – першої третини ХХ ст. повсякденні економічні, правові і культурні інтереси представників різних національних спільнот перетиналися, формувалися засади спільного досвіду та співпраці, однак «близькі» сусіди так і не стали «своїми». Це й зрозуміло, адже міська громада Станиславова, яка фактично складалася з кількох національних (конфесійних) спільнот із відмінними економіч-

ними, політичними та культурними інтересами, була завжди поділена і незгуртована. Сюди ж додавалася і наявність національних кварталів у середмісті, престижні та непристижні райони проживання, зокрема на передмістях (Лисецькому, Тисменицькому, Заболотівському і Галицькому). Тож лінія соціокультурних поділів проходила не тільки за конфесійним, а більшою мірою за національним принципом – між польською, українською, єврейською і вірменською громадами. Так, з огляду на культурну взаємодію українців і поляків, зумовлену близькістю мов, першим важче було зберегти свою культурну ідентичність, ніж вірменам та євреям. Натомість останні в культурному і релігійному аспектах були «далекими та закритими» сусідами двох християнських громад, тому довший час були ізольовані від «чужих» культурних впливів і спілкувалися у власних замкнених етнічних середовищах.

Історичні джерела свідчать, що інтеграції Станиславова до економічної та політичної системи Речі Посполитої сприяло залучення містян різних етносів до торгових операцій, введення західних схем самоврядного управління містом і ремеслом. На єдність міської громади впливав той факт, що Станиславів став осередком чотирьох національних громад – поляків,

українців, вірмен та євреїв, котрі користувалися різними формами правового регулювання. Щоправда, виробленню спільної ідеологічної платформи для містян різних етносів і суспільних груп перешкоджало те, що польська (католицька) громада була повноправним господарем міста, оскільки вона володіла всією повнотою економічних та політичних прерогатив, передбачених маґдебурзьким правом. А ще правову й етнічну ситуацію у Станиславові дестабілізувала та обставина, що королівська влада у другій половині XVII ст. не могла гарантувати самоврядного статусу окремих національних громад, а тому змушувала їх покладатися на окремих магнатів чи королівських урядників. Так, скажімо, українську громаду після надання містові маґдебурзького права було відсунуто на маргінес міського політичного й економічного життя, а спроби домогтися політичної рівноправності з католиками виявилися невдалими й призвели до правової асиміляції станиславівських українців. Зауважмо, що тільки польські містяни Станиславова безперешкодно користувалися загальноміськими привілеями, насамперед у царинах торгівлі, економіки, адміністрації та судочинства. А на українців, вірмен і євреїв загальноміські привілеї поширювалися лише в разі їхнього узгодження з привілеями, наданими відповідній громаді.

Зазвичай такі обставини не сприяли інтеграції національних громад в єдину міську спільноту, а породжували стійкі взаємні культурні і ментальні стереотипи, подекуди – й зовнішні вияви ворожнечі. Саме тому інтенсивні контакти різноетнічного та конфесійного середовища, яке історично склалося у Станиславові до початку Другої світової війни, визначили логіку поведінки й щоденні побутові, економічні та культурні взаємини членів національних громад, діяльність їхніх господарських, освітніх, релігійних інституцій і партійних представництв. Тому найчастіше уявна «станиславівська спільнота» об'єднувалася задля певних економічних та станових інтересів, на сторожі яких зазвичай стояли етнічні й конфесійні бар'єри. Та й власне співжиття кількох національних громад із різними ментальними, релігійними й культурними установками створювало високу етнічну напругу, яка нерідко підвищувала рівень креативності містян, буквально спонукало його носіїв до змагального, «турнірного» способу міжкультурної взаємодії.

Тож певні домінантні ознаки культури Станиславова – система усталених у міських спільнотах понять, цінностей та світоглядних настанов – свідчили про строкатість політичних, соціальних і конфесійних тотожностей. Власне кажучи, на час надання містові маґдебурзького права і далі

припало формування *бар'єрного простору*, заселеного людьми різних етносів та віросповідань – розмаїття мовних і конфесійних практик.

У багатовіковому співіснуванні унікальної семіотичної опозиції «свій – чужий» у давньому Станиславові знайшли відображення і етно-конфесійна проблематика, і суспільна противага, і культурні взаємовпливи, і «міфологія сусідства», які в багатьох випадках спиралися на стереотипи у сприйнятті «чужого». Внаслідок цього розвиток міської культури та культурні процеси у Станиславові впродовж другої половини XVII – на початку XX ст. не були однозначними і такими, які можна було б «вписати» в один шаблон. Тут існували прояви всіх типів цих відносин: дружніх, нейтральних, нерівних, неприязних. Їхня амплітуда коливалася між полюсами доброзичливості, толерантності, співпраці, передусім економічної, міжкультурного діалогу та ізоляціонізму, нетерпимості, підозри, відчуження і навіть ворожості. Тут співіснували і взаємодіяли релігії (християнство: римо-, вірмено- і греко-католицизм, православ'я, протестантизм, юдаїзм), етноси (українці, поляки, німці, вірмени, євреї), носії принципово відмінних цивілізацій (візантійської, латинської, близькосхідної). Тому міський хронотоп являв собою переплетіння культур основних міських «націй» – шляхетської

(польської), імперської (австро-німецької) з традиційними – вірменською (яка досить швидко «розчинилася» в польськості), єврейською та українською. Однак, як свідчать джерела, найрельєфнішими були християнська і юдейська традиції. Відповідно межа між ними була найконтрастнішою.

Поділ міського хронотопу на *етнічні гетто* влучно констатує міжетнічну соціокультурну дистанцію, яка взаємно розмежовувала представників національних громад, що проживали в Станиславові. Адже впродовж щонайменше трьох сторіч взаємодія етнічної більшості (українців) з представниками інших етносів (поляками, вірменами, німцями) або зазнавала цілковитої зміни, або суттєво модифікувалася. Наприклад, сприйняття місцевих поляків, вірмен чи німців не носило бар'єрного забарвлення, маркуючись назагал нейтральною констатацією «іншості», а от у випадку євреїв такі кордони були досить стійкі. Ставлення неєвреїв до євреїв можна висловити формулою «інший свій». А що одними з головних критеріїв етнічної ідентифікації в міському середовищі були релігія, мова повсякденного спілкування, будівлі, одяг тощо, то такі маркери, що й становили підґрунтя міської культури сучасного Івано-Франківська, відігравали суттєву роль.

Від часу заснування Станиславова найвагомішу роль у функціонуванні дихотомії «свій» – «чужий» відігравала *релігія*, оскільки для містян вона була значною частиною повсякденного життя. А що розміщення національних (конфесійних) громад Станиславова за певними сторонами світу було не випадкове, то програма і символіка розпланування міста були моделлю *ідеального міста*. Так, поселення римо-католиків у західній, вірмен і православних – у східній, а юдеїв – у північній частинах міста мало на меті створити образ релігійного космосу, оскільки містяни – послідовники окремих релігій опинилися по сторонах своїх прабатьківщин. А хрещата форма станиславівської ратуші, яка була розміщена посередині міста – *конфесійного всесвіту* – символізувала екуменізм католицької віри і підкреслювала релігійну натхненність засновника міста.

Просторовий образ міста залишався ключовим для семантичного маркування міського простору як «чужого». У той же час міські споруди чи ландшафтні межі, які забезпечували замкнутість міського простору, виховували «ідеального городянина», для якого опозиція всередині/зовні була б осмислена не тільки у власному будинку/зовні, а і в місті/за містом. У цьому ракурсі важливими домінантами просторової структури

міста, які визначали його силует, були сакральні споруди (руська церква Святого Воскресіння, кафедральний собор Воскресіння Ісуса Христа; вірменська церква, римо-католицькі парафіяльний костел, костел єзуїтів, костел «Аве Марія»; велика міська синагога, поступова синагога; євангелістська кірха) та їхня релігійна символіка. З одного боку, останні відмежовували світ «ми» від «вони» і були факторами об'єктивної дихотомії. З другого боку, такі каталізатори (знаки і символи) визначали «тональність», характер сприйняття «чужих», які функціонували поруч.

Завдяки своїй комунікативній функції мова повсякденного спілкування створювала в місті середовища інтровертно інтеграційних лінгвістичних анклавів для її носіїв і одночасно віддаляла їх від іншомовних. Саме мова, як і строкатість міського лінгвістичного середовища загалом, розмежовувала носіїв різних етнічних і культурних ресурсів. Якщо у випадку місцевих євреїв їдиш та іврит не становили для католиків, протестантів і греко-католиків об'єктів інтересу, то відповідно українська чи польська мови для австронімців і євреїв були фактично *терра інкогніта*. Важливою обставиною було й те, що для внутрішнього спілкування євреї мали мову, яка відрізнялася від мови «сусідів». Саме тому в місті мовний бар'єр був нездоланий, оскільки

місцеві мови не належали до однієї і тієї ж мовної сім'ї, що їдиш, і міське, неєврейське, населення її взагалі не розуміло, крім людей, які її спеціально вивчали чи оволоділи нею, спілкуючись з євреями, – так само, як і євреї оволодівали мовою свого оточення так, як це їм було потрібно. Подібна тенденція простежувалася й у зворотній проекції. Саме тому в станиславівському мовному середовищі байдужість «інших» віддаляла, одночасно не скорочуючи етнопсихологічної дистанції між «ми»- і «вони»- інтересами, але в умовах безликого соціального порядку запобігала формуванню етноконфліктних зон у межах міста. Мова повсякденного спілкування між станиславівцями різних етносів і віровизнань – предмет зацікавлення одних і байдужість других – визначала своєрідний паритет між зацікавленістю перших та індиферентністю других.

Багатовимірність етнокультурних процесів у місті знайшла своє відображення в існуванні *паралельних світів* – коли представники різних етносів мешкали на сусідніх вулицях (Вірменська, Жидівська-Передня, Жидівська-Тильна) чи на окремих ділянках (пл. Ринок, вул. Бельведерська, Галицька, Тисменицька, Середня, Заболотівська-Вузька, Заболотівська-Широка, Княгинин-Колонія), але в щоденному житті не контактували між собою. Таку ситуацію можна

окреслити як явище «квартетного Станиславова» (був Станиславів український, Станиславів польський, Станиславів вірменський, Станиславів єврейський), який пізніше трансформувався у «потрійний Станиславів»: український, польський та єврейський. Існували ще й такі «вкраплення», як Станиславів німецький: він натомість існував як окремий національний і конфесійний анклав. Проте якщо такий поділ на «паралельні світи» ще на середину ХІХ ст. був майже незнищеним, то до початку ХХ ст. він тільки модифікувався, зберігши в основі стару модель. Незважаючи на факт проживання станиславівців різних національностей формально разом, ці «паралельні світи» жили окремішньо, загострюючи опозицію «свій»/«чужий» Станиславів. Ті численні факти, що національні, релігійні чи загальнодержавні дати святкували в місті національні громади нарізно, свідчать про їхні власні традиції, позиції церков чи релігійних спільнот, календарно-обрядові особливості. Далося взнаки й те, що й утворення, скажімо, спільних польсько-українських, християнсько-єврейських чи будь-яких інших економічних, політичних і культурних товариств у місті було надзвичайною рідкістю.

Культурні процеси у Станиславові великою мірою визначалися і зовнішніми факторами.

Ідеологія панівної верстви Речі Посполитої позбавляла пересічних станиславівців самостійної ролі не тільки у політичному житті, а й у сфері культури, виробленні власних мистецьких настанов в вигляді міських *будинків*. Відлуння європейських культурних новацій епохи Пізнього Відродження та Просвітництва долинали до містянського середовища не лише у вигляді храмів, а будівель загальноміського штибу – фортеці та магнатського палацу (1672–1682 рр.), міських фортифікацій (1734–1750 рр.), ратуші (1666 р., 1695 р.). А що про заможність людини у Станиславові свідчило розташування її помешкання, зокрема в центральній частині міста (пл. Ринок) у XVIII ст., яка вважалася найпрестижнішою, то кам'яниці Деодата та Яна Богдановичів, Криштофа Солтановича, Миколая Вартановича, Казимира Левандовського, Криштофа-Рошка Стефановича, Криштофа Стефановича, Андрія Лунштана, Жискеля Рабиновича, Арона Ельовича, Гершка Лазаровича, Лейби Давидовича, Анкеля Соповського, Кельмана Майорковича, Захаряша Апкаровича, Матвія Семчиківського, Єремії Миколаєвича, Францішека Петрівського, Григора Станкевича, Кайтана Донігевича, Лейби Городенського, Антона Годзішевського свідчили про двоетнічний спектр власників нерухомості (вірмен і євреїв). Оскільки

будівлі на Ринковій площі були й інструментом самоствердження представників місцевого патриціату в Станиславові на початку XIX ст., то кам'яниці вірмен і євреїв Вінцента Абрамовича, Барона Фрезина, Лукаша Левандовського, Сехмера Зайслера, Антона Рогозевича і Рисі Веденфельдні свідчили про те, що в цей період не тільки українці, а й поляки через домінування представників цих двох спільнот так і не змогли «втиснутися» в окремі сфери міського етнічного бізнесу.

Значно пізніше кам'яниці і будинки середини XIX – початку XX ст. назагал неукраїнців (євреїв і поляків) Г. Басса, А. Бика, І. Бігуна, М. Бурггардта, К. Вайнгартена, А. Гальперна, Гаусвальда, Й. Гендліха, С. Галінського, братів Гартенбергів, О. Готтесмана, А. Гравера, І. Каца, К. Кеслера, Х. Ланди, К. Ліппи, А. Ляхавця, А. Пшибиловського, Розенберга, А. Розенштрайха, Ш. Сусмана, Е. Фішлера, С. Хованця, Штернгеля та інші відігравали важливу роль для підкреслення національних і соціальних позицій. Адже їхні власники певною мірою силкувалися виразити своє бажання просунути в етносоціальній структурі міста через стиль своїх будинків і місце їхнього розташування. Так, подібно до європейських заможних містян вони намагалися поселитися в найпрестижнішій частині міста, що

б підкреслювало їхню позицію шанованих громадян.

Одночасно соціальний статус особи в міському соціумі визначався не тільки її економічним становищем, а певними правовими і культурними нормами. Оскільки заняття людини (як засіб прожиття) було менш важливим, ніж її походження за народженням, то найважливішою цінністю була честь, яка не здобувалася через гроші, а передавалася по крові. Приміром, свій статус кожна страта маніфестувала через *одяг*. Так, звичайним вихідним одягом середньо-заможних містян Станиславова були жупан, поверх якого міг одягатися кунтуш, пояс, штани, чоботи, рідше черевики, бараняча шапка. Ознакою належності до міського стану вважалися жовті або червоні чоботи й жупан. Тому ремісник, який хотів стати цеховим підмайстром, мусив справити собі або отримати від майстра жупан, чоботи, іноді також пояс, шапку, пару сорочок з лляного або конопляного полотна. Звичайно, жупани багатіїв дуже відрізнялися від жупанів незаможних ремісників. Якщо жупани багатіїв виготовляли з дорогого сукна, іноді зі срібним шитвом, а часом з шовкової тканини, наприклад з рожевого атласу, то жупани бідноти – з грубого сукна, «паклаку». Основним жіночим одягом була юпка – верхній каптаник з рукавами.

Під юпку надягали корсет без рукавів, який був також з яскравого сукна, а в бідних – з конопляного «личака». Спідниці в багатьох були з дорогих італійських, французьких, а також східних шовкових матеріалів (табіну, китайки, атласу) або дорогого сукна. У менш заможних – спідниці з дешевих вовняних тканин (камлоту, каламайки, гарасу, крумрасу) або й з личака.

Заможні містянки носили поясне вбрання, плаhti, виткані з дорогих вовняних, шовкових, золотих ниток, а зверху – фартушок, часто вишитий гладдю, як сорочка. Верхній одяг шляхтянок і заможних городянок різноманітний: сукня, байбарак, каптан, ковтан, жупан, кунтуш, капота, футерко, шуба. Улюбленим верхнім одягом містянок і шляхтянок була сукня. Прикраси в заможних жінок були дуже дорогі і розкішні. Крім одягових прикрас – гудзиків, мережив, шнурів, вишивки, у жінок були поширені накладні прикраси: пояси, намисто, сережки, персні, браслети, розмаїті канаки (шнурок з перлів або дорогоцінного каміння), фаворки (кольорові стрічки), розкішні коміри з перлів. Міська біднота і особливо передмістяни (якщо вони не були членами цехів) зазвичай носили одяг, дуже близький до селянського: сіряки з грубої вовняної тканини (сірячини) білого, чорного, сірого або коричневого кольору. В одязі

передмістян було також багато елементів народного вбрання – солом'яні брилі, «ходаки» з волової шкіри, плетені личаки. Назагал менш заможні мешканці Станиславова і передмістяни своїм одягом були подібні до селян, тоді як багате і середнє містянство переважно носило одяг майже як у шляхти. Характерно також, що одяг заможної частини містян Станиславова виглядав, як аналогічний у Польщі, а почасти і в інших країнах Середньої Європи, зокрема Чехії, Угорщині, Німеччині, тоді як одяг міської бідноти був самобутнішим.

Етнокультурні та етносоціальні процеси у Станиславові другої половини XVII – середини XIX ст. переконливо свідчать, що спокусливо було б стверджувати, що сучасний Івано-Франківськ був таким собі дивовижним містом, де в одному товаристві вільно почувалися українець, поляк, єврей, німець і вірменин, де можна було розмовляти українською, вірменською, польською, німецькою та їдиш – і тебе розуміли. Відомі історичні колізії загальнодержавних і локальних штибів переконують в іншому. Тому наше місто в більшості відомих історичних сюжетів не було сповнене духом полікультурності, ідеями співжиття і взаємоповаги представників різних культур у багатомовному місті, які б бодай у майбутньому переконливо

довели, що народи-сусіди можуть досягти величезних здобутків у дусі спільної культури, що розрізнені національні і релігійні громади можуть мирно дійти до спільної ідеї *ідеального міста*.

Поза цим у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Станиславів стрімко перетворюється за низкою об'єктивних ознак на типово центрально-європейське місто, з притаманною йому інфраструктурою, архітектурою, транспортними можливостями, комунікаційними мережами, адміністративними, навчальними, культурними закладами, а чи не найголовніше – стилем та стандартами урбаністичного життя. Візитною карткою Станиславова, його обличчям стає *архітектура*, яка нині створює своєрідну, неповторну атмосферу, притаманну лише йому. Адже міські споруди, зведені в 1870-х – 1900-х рр. мають не тільки архітектурну цінність з огляду на їхніх творців, а будучи свідками тих чи інших подій або ж ставши домівкою чи тимчасовим притулком для визначних людей, набули історичної цінності, стали тією ланкою, що поєднує минуле й сьогодення.

Це, зокрема, будівлі залізничного двірця 1866 р. (реконструкція 1908 р., арх. Е. Баудіш), ратуші 1871 р. (арх. А. Пшибиловський і Ф. Покутинський), магістрату 1894 р. (арх. Е. Баудіш), повітової ради 1896 р. (арх. Я. Кудельський), реальної школи

1873 р. (арх. В. Мюльн), ощадної каси 1884 р. (арх. Р. Меус), театру 1891 р. (арх. Ю. Лапіцький), товариства «Сокіл» 1895 р. (арх. К. Заремба), міщанського казино 1896 р. (арх. Т. Вісньовський), іпотечного банку 1897 р., австро-угорського банку 1907 р. (арх. Я. Кудельський), української гімназії 1908 р. (арх. Г. Шльос), головної пошти 1909 р. (арх. А. Кудельський), окружного і повітового суду 1911 р. (арх. Ф. Сковрон), фінансової дирекції 1912 р. (арх. Ф. Сковрон), дирекції залізниць 1914 р. (арх. Р. Трост), закладу сестер василіанок 1912 р. (арх. І. Левинський і О. Лупшинський) та інші.

А що на загальноміську арену за доби Габсбурзької монархії вперше виходять етнічні політичні актори – формалізовані (органи державної влади, етнічні товариства, корпорації, спілки, партії) й неформалізовані (окремі містяни різних національностей або суспільна страта *інтелігенції*), то окремі сегменти міської культури (масової та елітарної) віднаходимо в їхній діяльності. Визначальними тут були такі фактори. Перший – *«національний забіг на паралельних доріжках»* – ситуація, коли «приспінена» націоналізація та ідеологізація виявилися найвідповіднішими ідеологічними й естетичними парадигмами, притаманними всім без винятку національностям Станиславова. Наприклад,

особливо це проявилось в легітимації політичних та етнокультурних прагнень місцевих українців і євреїв. Другий – *«ефект дзеркальних відображень»* – ситуація, коли естетичні та організаційні новації в якомусь одному національному середовищі тут-таки копіювала, перебирала і пристосовувала до власної програми політичної і культурної діяльності якась із станиславівських спільнот. Дуже яскраво це видно в динаміці «близньюкових націоналізмів» політичних фігур станиславівських поляків і українців. Третій – *створення передумов для легальної інституціоналізації*, адже в цей час з неймовірною інтенсивністю створюються різні освітні, соціальні, політичні і культурні інституції національних спільнот міста. Тож потенціал етнокультурної мобілізації забезпечували засоби і методи, форми організації чи стилі лідерства, які використовували національні громади у Станиславові, а також змагання між ними за володіння дефіцитними ресурсами (владою, землею і т. д.). У діяльності переважної більшості відомих натеper станиславівських етнічних політичних акторів відзначаємо відсутність контактів поміж «сусідами», «німоту» їхніх взаємин (жодних свідчень про членство, скажімо, українців в єврейських товариствах і навпаки; або членство поляків в українських організаціях і навпаки), а почасти й взаємну терпимість без взаєморозуміння.

Безпосередні носії культурних підсистем – містяни-станиславівці створювали різноманітні *інституції національного характеру*. Ось далеко неповний перелік установ етнічних спільнот Станиславова 1880-х – початку 1900-х рр. або їхніх місцевих представництв: українські – Товариство руських жінок, «Руська бесіда», Товариство ім. М. Качковського, «Зоря», «Просвіта»; польські – товариство «Гвезда», організації «Зет» і «Білий орел», спілка незалежницької молоді «Зарево», гімнастичне товариство «Сокіл»; єврейські – корпорації «Гаскала», «Бар Кохба», «Гатхія», «Маккабі» й «Менора». В координатах міжнаціональних взаємин у межах міського простору визначальною була й наявність осередків культурного життя станиславівців, котрі були чітко марковані за етнічним принципом – «Української хати», українського Народного дому, Товариства польських містян, Німецького дому. Функції осередку євреїв міста, крім синагог, виконувало приміщення кагалу.

Отже прояви різних форм культури міжетнічної взаємодії у Станиславові кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. суттєво відрізнялися залежно від конкретних ситуацій, проте базувалися на спільному знаменнику ізоляційної поведінки представників національних громад, так би мовити, «атмосфери взаємовідштовхування».

Водночас урахування особливостей етнокультурних ситуацій конкретизувало ті соціальні сили, які виступили безпосередніми архітекторами культури міжетнічної взаємодії – представників міської інтелігенції – української, єврейської та польської. Вплив цієї страти на коригування групових настроїв стосовно «чужих» зумовлювався такими факторами: членством інтелігенції в асоційованих групах; активною участю в діяльності осередків політичних партій; діяльністю осередків престижних професійних союзів (передусім учителів і адвокатів).

Скажімо, у міжвоєнний період найбільше власних етнічних організацій, а також філіалів загальнодержавних інституцій репрезентували місцеві поляки: «Об'єднання польських адвокатів», «Об'єднання польських лікарів», «Союз польських купців», «Союз польських залізничників», «Ліга повітряної оборони держави», «Морська і колоніальна ліга», «Союз шляхтичів-колоністів», «Союз легіонерів», «Стрілецький союз», «Союз ветеранів», Товариство пекарів, Промислове товариство фіакрів, Товариство викладачів вищих шкіл, Товариство вчителів загальних шкіл, Товариство рибалок, Польський мисливський союз, Польське татранське товариство, Польський Червоний Хрест, Станиславівський філіал Польського політехнічного

товариства у Львові, Товариство приятелів науки.

Подібними за професійним спрямуванням були й асоційовані групи українців та євреїв Станиславова: «Спілка українських ветеранів», туристичне товариство «Чорногора», Українське товариство рибалок і мисливців, Гігієнічне товариство, українське товариство «Сокіл»; Товариство жидівських купців, «Купецька конгрегація», «Ліга жидівських лікарів», «Ліга жидівських адвокатів», Жидівське окружне товариство ветеранів, «Спілка жидівських офіцерів запасу».

В одному ряду артикуляторів містянської культури – кінематограф, фотографія та філокартія – важливі інформаційні канали між комунікаторами і реципієнтами. Зокрема в цих варіантах стратегії міжетнічної взаємодії відображена, так би мовити, просвітницька місія городян як будівничих масової культури.

Оскільки національне кіно віддзеркалювало психологію народу безпосередніше за інші види мистецтва, то емпірика міжетнічної взаємодії у Станиславові до початку Другої світової війни спонукає констатувати, що відсутність в українців відповідної культури кіно компенсувалася шляхом «механічної» соціалізації з іншими містянами, передусім поляками та євреями – відвідувачами перших *кінотеатрів*. Найпопу-

лярнішими з них були «Уранія» (1908), «Олімпія» (1910), «Австрія» (1914) (перейменованій 1919 р. на «Варшаву»), «Тон» (1929).

Речовим доказом у процесі (ре)конструювання культури міжетнічної взаємодії стала й цінність *міської фотографії*, яка впродовж другої половини XIX – поч. XX ст. була репрезентована фотографічними закладами Т. Артиховського, родини Едерів (Гелени, Юзефа і Теофіли), Н. Ерліха, Ж. Гольдгаммера, А. Гринкевича, Т. Гузяка, М. Егера, В. Коморовського, А. Мюллера, Й. Мюнцера, К. Піскорца, А. Розенбаха, Й. Зандгауса, Ц. Штайн, М. Танненбаума, Ф. Вайнрауха, Жуковського. Групові та індивідуальні світлини містян у їхньому виконанні – важливі документальні свідчення про побут і повсякденне життя станиславівців, окремі історичні події.

Культура взаємодії національних громад у Станиславові та поза його межами від 1890-х рр. продукувалася й за допомогою встановлення абстрактного зв'язку між містянами та їхніми адресатами – за посередництва *поштових карток*. Адже читаючи своє повідомлення на поштівці, кожен гадав, що далекий адресат зробить те ж саме, а отже в час масового поширення телеграфу він не мусить встановлювати між собою і ще кимось конкретні форми обміну. І, з другого

боку, службовці пошти впродовж усієї своєї кар'єри, переходячи з одного населеного пункту до другого, з одного кінця монархії в інший, матеріалізували таким чином разом із поштовою карткою цю абстракцію.

Прикладом такого інформаційного каналу були картки з видами Станиславова. Згідно з дослідженнями З. Жеребецького, перші ілюстровані поштові картки з видами Станиславова з'явилися 1897 р., два роки потому – перший комплект ілюстрованих карток з видами міста (34 сюжети), а 1904 р. станиславівське видавництво «Артисти» видало першу нумеровану серію ілюстрованих поштівок «Станиславів». Підтвердженням того, що сюжети станиславівських поштівок нічим особливим не відрізнялися від подібних випусків, присвячених іншим центральноєвропейським містам, було й те, що вони друкувалися у znаних видавництвах К. Швідерноха, Е. Шраєра (Відень), Ледерера і Поппера (Прага), Я. Кляйна (Краків), Ф. Пялека і синів (Штернберг, Моравія), П. Вебера (Дюссельдорф), І. Регенбогена (Львів), Л. Кеніґа (Чернівці). Натепер відомі й станиславівські видавці поштівок – С. Рутковський, Д. Шраєр, Н. Айзенштайн, Ф. Шварц, Й. Фюрер і Габер, Р. Ясельський, Й. А. Клемпфнер і К. Шиллінг.

Ще й нині, бува, випадає пересвідчитися в тому, що наші попередники досягли неабияких

успіхів в інтеграції своїх рідних культур до культури загальноєвропейської, дивлячись, як їхній вплив на зразок палімпсестів «проростає» крізь, по суті, австрійський та польський у вигляді поштівок – напівстертих, а часом укритих пилом старих карток, рік видання і наклад яких вже вгадується так само важко, як і їхнє первісне призначення.

Завершуючи огляд етноісторичних особливостей міської культури, зауважмо, що історія функціонування багатокультурного Станиславова як одного з проявів поліетнічного феномену міської цивілізації Галичини після трагічних подій Другої світової війни і перших років повоєння майже повністю припиняється. Це пов'язано з відомими політичними та історичними обставинами, встановленням радянського тоталітарного режиму. Але дух Станиславова пізньосередньовічної та австрійської епох, а відтак – міжвоєнного періоду разом з храмами і кам'яницями, вулицями, надгробними пам'ятниками з написами українською, німецькою, польською, їдишем, івритом живе в етнічній пам'яті містян і в долях наших країн різних національностей, чиє життя було в кожного по-своєму якимось чином пов'язане з містом у межиріччі Бистриць.

Перефразовуючи одну відому оповідку про міста кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.,

Станиславів можемо уявити таким собі кораблем задоволень з українською командою, австрійськими/польськими керманичами і єврейськими пасажирами на облавку. Кораблем, що постійно тримав курс між заходом і сходом Європейського континенту. Годі й вигадати щось химерніше та нетривкіше для Центрально-Східної Європи, як компанію українця, австрійця, поляка і єврея на одному судні! Але саме такою була реальність співжиття національних громад та їхніх культур у нашому місті напередодні Другої світової війни. Щоправда, цей корабель почувався самотнім посеред океану інституцій кількох міських національних громад, партійно-політичних таборів, представники яких вже були готові до самостійного плавання. Це й стало причиною того, що вже після трагічних подій 1939–1945 рр. міська культура *поліетнічного* Станиславова швидко трансформувалася у штучно сформовану, *моноенічну* (українську) культуру Івано-Франківська. Саме з цього часу міська культура почала набувати сучасних рис разом з архітектурним ландшафтом і культурно-мистецьким середовищем Івано-Франківська. Цьому сприяла й відповідна муніципальна політика середини XX – початку XXI ст. в культурній царині.

ПЕРШИЙ СВІТ УТРАЧЕНИЙ: ВІРМЕНИ

Присутність вірмен на українських теренах становить багатовікову, якщо не тисячолітню традицію, а перші згадки про вірмен на землях Старокиївської держави знаходять вже в XI ст. Масове переселення вірмен до Галичини припадає на середину XIII ст., коли 1239 р. татарські орди під керівництвом хана Альпа Аслана зруйнували столицю вірменської держави Ані. Після цих подій маса втікачів рушила на нові території, будуючи підвалини вірменської діаспори.

Період середини XIII–XIV ст. вважається *першою* хвилею еміграції вірмен на галицькі землі. Перші втікачі ділилися на дві частини – на шляхту і лицарство, що шукали сховку і наймалися на військову службу до руських князів. Друга частина – купці, які розпочали будівництво своїх крамниць у державах на північ від Чорного моря. Працьовиті й миролюбні, вірмени швидко пристосовувалися до чужинецьких звичаїв, налагоджуючи дружбу з усіма сусідами, тому їхня чисельність швидко зростала. Однак і на нових місцях поселень вірмени у своєму внутрішньому житті керувалися власними давніми законами, які привозили із собою у вигляді манускриптів. Завдяки відсутності етнічних і релігійних

переслідувань та можливості розвитку вірмени перетворилися з купців на заможних містян. Галицькі вірмени в південному та східному напрямках безпосередньо торгували в Криму, Константинополі, Малій Азії, Вірменії та на півночі Персії.

Друга хвиля еміграції вірмен до Галичини розпочалася наприкінці XIV ст., після того, як вірменська держава в 1319–1375 рр. повністю втратила незалежність і її 1475 р. захопили турки Криму. В цей час значні групи вірмен переселилися в Галичину і створили свої громади в містах Тисмениці, Снятині, Станиславові, Бродах, Жовкві і Золочеві. Займалися вони переважно торгівлею східним крамом, ремеслом, імпортом та виробництвом дорогих килимів, шпалер, були перекладачами й послами, частина провадила сільське господарство і тваринництво, а згодом вірмени дедалі частіше ставали економами, радниками. Більшість вірмен мешкала у Львові та Кам'янці на Поділлі, а менші групи проживали в Тисмениці, Бродах, Бережанах, Лисці, Станиславові чи Кутах.

Від польських королів галицькі вірмени отримали право на власний суд і самоврядування. Тому вони спричинилися і до орієнтації місцевої культури та формування в польської шляхти відповідного естетичного почуття.

Відбулося це завдяки імпортові зі Сходу прекрасних килимів, клейнодів, виробів зі шкіри, наметів, зброї, упряжі для коней, що служили також і взірцями для місцевих ремісників і умільців. З часом за різні заслуги перед Польською державою (участь у війнах, позики для короля) багато вірмен було nobilitовано. Їхні герби були екзотично-орієнтальні, часто в геральдичному полі розміщені були *арка*, *якір* та *слон*.

Вже після другої половини XVII ст. відбулася *третя* хвиля еміграції молдавських, румунських та кримських вірмен, які переселилися на галицькі землі.

В Галичині вони створили громади в Кутах і Городенці, а частина з них поселилася у Львові, де на той час уже існувала вірменська громада зі своєю церквою, єпископом, судами та органами самоврядування. Одночасно розпочався процес практично тотальної асиміляції вірмен, коли їхні права зрівняли з правами польських містян і коли їхня мова перестала звучати щодня. 1766 р. польський король Станіслав-Август Понятовський підтвердив права вірменських громад, а згодом зрівняв вірмен у правах з містянами-поляками. Фактично місцевих вірмен мирно, але послідовно полонізували. Єдиними групами, які надалі розмовляли вірменською, були ті, що з'явилися під час пізніших міграцій з Румунії.

Вірменська колонізація на Покутті датується часом заснування Станиславова. Найперше вірмени осіли в самому Станиславові, тоді в Лисці (1669) і Тисмениці (1679), на зламі сторіч – у Городенці й Обертині, врешті близько 1715 р. – в Кутах, вкриваючи таким чином цілий регіон мережею громад і колоній, що об'єднала давніші семигородські, молдавські і наддністрянські вірменські громади в одну територіальну цілісність.

Засновники міста вже в перші роки створили дуже добрі умови для вірменських купців і ремісників, заманюючи їх безпечністю та привілеями з найближчих східних земель, які завоювали турки. Як зауважував історик станиславівських вірмен Ч. Хованець, «...мешканці новоствореного міста були тоді справжнім збіговиськом різних народів, мов і релігій, виразно відрізняючись від населення інших пограничних міст відсутністю традицій співіснування і переповненням взаємних антагонізмів». Щоправда, *перша* вірменська колонія в нашому місті була не надто численна, оскільки не створила хоч якоїсь окремішності, а цілковито влилася до складу «польської нації», зорганізованої за принципами маґдебурзького права.

Помітнішими станиславівських вірмен зробила війна Речі Посполитої з Оттоманською Портою в 1672–1676 рр., коли турецькі яничари

володіли Поділлям, значна частина вірмен покинула Кам'янець й переселилася до Станиславова. Власне тоді починається історія *другої* вірменської колонії. Уславлене відпором сильної турецької армії у вересні 1676 р. місто прийняло за свої мури кам'янецьких вірмен.

До міста прибули родини Аміровичів, Богдановичів, Теодоровичів та інші, котрі вже в наступному сторіччі створили ядро станиславівського патриціату. Ці прибульці викупили – переважно в євреїв – будинки, ділянки, фільварки, а решта з них, не вмістившись у ще досить малій резиденції Потоцьких, оселилася в недалеких Тисмениці і Лисці, хоч у такий спосіб користаючись з торговельного розквіту Станиславова. Цілком природно, що тісні рамки магдебурзького права, яким колонія керувалася до цього часу, не могли вдовольнити нових поселенців, звиклих до власного самоврядування. Саме тому той, хто хотів би отримати користь від їхньої господарської потуги, мусив дарувати їм такі права, які вони мали в Кам'янці. 14 січня 1677 р. А. Потоцький оголосив спеціальний привілей для станиславівських вірмен, заклавши підвалини вірменської самоврядної громади.

«Бажаючи, – читаємо в ньому, – щоби моє місто Станиславів... щойно зруйноване у своїх передмістях турецькою потугою, щораз більше

могло зростати й оздоблюватися через прихід до нього... людей різного стану і нації, особливо вірменської, яко людей купецьких – отож цих [вірменських] прибулих громадян бажаю заохотити нижче описаним правом і наданими мною вольностями – щоби вони безпечніше залишалися у моїх місцях і моєму місті, і не тільки ті, що давніше тут осіли, але й ті, котрі знову приходять і осідати будуть, своїм незмінним панським словом та іменем моїх спадкоємців запевняю, що згаданим людям і громадянам збережу зі своїми спадкоємцями даровані мною пункти і статті цілісно і непорушно на вічні часи...»

Привілей А. Потоцького, схвалений загальним сеймом у Варшаві у квітні 1677 р., підтверджував право станиславівських вірмен на окрему юрисдикцію, зрівнював їхню громаду з громадою польською у правах, обов'язках і повинностях, врешті надавав їм, зважаючи на особливі професійні умови купців і торговців, нові повноваження, не передбачені привілеями інших націй.

Скажімо, судівництво в тому першому привілеї було означене так широко, що охоплювало справи не тільки цивільні, але й кримінальні, причому могло користуватися «такою свободою і прерогативою, яка є чинною у всіх містах Корони

польської, де лиш існує ця нація». Щодо рівноправності зі станиславівськими поляками, то вона полягала в участі вірменської громади в розподілі всіх прибутків міста, передбачених маґдебурзьким привілеєм від 7 травня 1662 р., й утриманні її представництва з окремого фонду на рівні, який надали радникам польської юридики. Далі йшлося про вільне заняття купецтвом і торгівлею, про сплату дідичеві таких самих податків, як і польські містяни, врешті про вільну участь вірменських ремісників у міських цехах і їхнє представництво в цеховій старшині. Були ще й особливі повноваження для вірмен: звільнення їх від будь-якого мита на всіх землях А. Потоцького, повага до вірменських обгородок на станиславівських ярмарках, незважаючи на те, чи вони громадяни міста, чи приїжджі. Так само слід було делікатно застосовувати щодо вірмен закон про привласнення майна після смерті без спадкоємців. Крім того, нічим не була обмежена вірменська свобода еміграції зі Станиславова (у польській юридиці йшлося лише про термін до 20-ти років) і гарантована правова цілісність вірменської громади в разі поділу міста між кількома власниками.

Щодо самої організації громади, то вірмени запровадили її, виходячи з привілею від 7 травня 1662 р., перейнявши з маґдебурзького права

тільки зовнішні форми цього устрою, оскільки тут використовували «старе» вірменське право, затверджене статутом польського короля Зигмунта I 1519 р.

Вийшло так, що в місті діяли дві міські ради, два міські суди. Одні – для всіх, другі – для вірмен. Передбачено було все: і права, і обов'язки, і всі деталі співіснування обох магістратів, навіть окремі приміщення в ратуші. Вірменська громада керувалася радою із сорока найповажніших мужів, яких називали *кафсунахнарами*. Саме вони висували кандидатури вірменського вйта, обороняли привілеї вірмен у спірних справах як перед іншими націями, так і перед власниками міста.

До вірменського магістрату пожиттєво входило 12 райців, з яких щороку в перший понеділок після Трьох Королів (6 січня) вірмени вибирали собі вйта, який деколи виконував свої обов'язки пожиттєво. Умовою була велика довіра до нього. Окрім вйта, обирали двох маршалків (у поляків та русинів-українців – президентів), лавників та райців. Вірменський бурмістр складав присягу відповідно до так званого «Зерцала Саського» в присутності замкових зверхників. Публічні документи вірменські бурмістри скріплювали печаткою у вигляді баранця з прапорцем, який стояв на книжці, перед якою був

герб «Пилява», а в отоку містився напис вірменською мовою.

Війт з радниками були справжньою верховною владою в межах вірменської юрисдикції. Вони утворювали так званий «уряд» чи магістрат нації і «Суд упривілейованого вірменського права». Окрім суду, війт з радниками були і так званим «Урядом міста», або магістратом. Ця влада була зовнішнім представництвом цілої громади як перед іншими «націями» (польською і єврейським кагалом), так і перед замковим верховенством та комендантом Станіславівської фортеці.

Відомо про таких війтів «вірменської нації» у Станіславі, це: Аксентій Лазарович (1679, 1685), Грегор Ромашкевич (1681–1684), Каспар Туманович (1687–1686, 1690–1696), Якуб Грегорович (1689), Теодор Богданович (1697–1698, 1701), Самуель-Ісая Грегорович (1699), Донік Антонович (1700, 1702), Захарія Ромашкевич (1703–1705), Ісая Грегорович (1706–1709), Криштоф Цетварлович (1717), Криштоф Якубович (1719, 1723–1729, 1736–1739, 1746–1748), Вартан Міколаєвич (1740), Міхал Амірович (1741–1745, 1751–1752), Миколай Вартанович (1749–1750, 1753–1759, 1762–1766, 1769–1770, 1774–1775), Грегор Теодорович (1760), Каетан Теодорович (1761), Августин Торосевич (1767–1768), Юзеф Торосевич (1771–1772), Валеріан-Роско Богданович (1773).

Однією з найважливіших справ цієї влади були питання громадянства. «Тутешнім станиславівським громадянином і містянином вірменської нації повинен вважатися той, – диктував привілей від 10 липня 1678 р., – хто вже є надійно осілим. А якби котрийсь не міг так скоро набути нерухомості, а хотів би користатися з привілеїв цього міста, то мусить спочатку скласти обіцянку із зазначенням своєї юрисдикції, тоді внести до міського кошту 500 золотих або кількість товару, відповідного цій сумі. Лише після цього він може вважатися справжнім громадянином Станиславова і бути допущеним до міських привілеїв».

Вірмени організували в місті кілька цехів, які забезпечували економічне процвітання Станиславова. Зокрема завдяки вірменам-ремісникам у нашому місті виникли потужні виробництва сап'яну і кушнірські майстерні, що називалися *табахарнями*. А що вірменські сап'яники і кушніри 14 лютого 1678 р. отримали від міської влади дозвіл організуватися в окремий цех, як це було у Львові, то згодом вони мали власний шевський цех. Кушніри і сап'яники, шевці і табаховці змішалися з натовпом ключників, чабанів і валкових фірманів, утворивши «загал вірменського народу». Як зауважує Ч. Хованець, «...їхніми проводирями була горстка крамарів, шинкарів і дрібних

роздрібних гедлярів, котрим належали крамнички в ринкових каменицях, склади під ратушею, шинки і заїзди на вулицях “від ринку” і “біля валів”. Тон тогочасній вірменській спільноті задавали багаті купецькі родини Аміровичів, Золтанів, Теодоровичів, Вартановичів, Богдановичів. Завдяки їм, гедляр мав свій крам зі Сходу, сап’янник – шкіри до виправи, економ – репрезентацію своїх інтересів у Гданську, Вроцлаві і Яссах, а візник або чабан – роботу в купецьких валках під час торгових експедицій».

Осередком розлогої вірменської торгівлі Станиславів вважають приблизно від початку 80-х рр. XVII ст. Так, тогочасний французький мандрівник д’Алерак написав, що «...населяють Станиславів вірмени і волохи (насправді йдеться про вірмен, котрі прибули з Молдавії. – І. М.), дуже багаті. Роблячи висновок з одягу чоловіків та жінок, як і з частих ярмарків, які за багатством і розмаїтістю товарів не поступаються ярмаркам Львова і Варшави, можна було б назвати Станиславів серцем королівства...»

Як свідчать документи, торгівля вірмен-станиславівців сягала своїми маршрутами, з одного боку, гирла Дунаю і закарпатських держав, а з другого – аж до Гданська і Силезії. А що місцеві купці вибиралися в далекі мандри під постійною загрозою татарських нападів, ясиру і

грабунку, то, як згадував історик міста С. Баронч, «...купець прощався з родичами, роздавав речі на пам'ять і складав пожертви на церкву. Всі плакали, відпроваджуючи його з дому. Так, ніби він ішов на смерть і не мав більше повернутися. Вірний товариш кінь віз його у невідомість».

Незважаючи на важкі обставини ведення бізнесу, купці-вірмени зі Станиславова були важливою ланкою в міжнародній торгівлі. Період 1715–1751 років вважається «золотим часом» процвітання етнічного бізнесу станиславівських вірмен. Саме тоді вони стали позаконкурентними посередниками в торгівлі в регіоні між гирлом Дунаю і містами Силезії, Гданськом і Угорщиною. Так само воно було головною сполучною ланкою між Сходом і Заходом після того, як вірмени Персії домовилися 1725 р. зі своїми побратимами зі Станиславова та Львова про перевезення азійських товарів на ярмарки Лейпцига.

Одночасно станиславівські купці-вірмени постачали в Західну Європу коней, волів, худобу, яких купували, вирощували і переганяли з молдавських і буджацьких земель.

Як свідчать документи, окремі групи вірменських купців у XVIII ст. створили спеціальні господарства – фільварки, в яких вирощували волів, корів, коней і свиней на продаж. Так, у 50–70-х рр. XVIII ст. станиславівські

вірмени – купці брати Валетян і Каетан Богдановичі посідали «власні фільварки, де плодилися і випасалися стада», які згодом продавали іншим купцям, що прибували сюди на закупівлю худоби. Так, наприклад, у вересні 1779 р. станиславівські купці Теодор і Давид Богдановичі «згідно з купецьким звичаєм» вибракували собі у фільварку Богдановичів у Молдавії 110 штук коней і кляч і погнали «на продаж».

Джерела повідомляють, що 1761 р. станиславівський вірменський купець Микола Гайбаб Данікевич ще з іншими одновірцями їхав з кіньми до Силезії, а переходячи Відзиславську комору, платив мито і мусив «документально доводити» свою власність, що й до того сплачували мито по дорозі. Станиславівський вірменин купець Богдан Антонович 1762 р. «спродував з Дунаю рибу – білугу і торгував». Спочатку, при привезенні, він платив мито на території Молдавії, потім на кордоні – полякам, а привізши, продавав, і решту «далі за кордон вивозить». У 1770-х рр. місцеві вірмени займалися торгівлею рибою: їхали до міста Кілії біля Дунаю, яке тоді було під владою Туреччини, купували білугу і «вивозили возами на продаж».

У цей час у станиславівських вірменських актах часто йдеться про торгівлю поселенців в «Угорському краї». Наприклад, про вірменина

Криштофа Стефановича сказано в одному урядовому протоколі, що він упродовж 26-ти років вів торгівлю в «різних іноземних краях». Одна група цих купців торгувала одноосібно. Інші ж, переважно рідні брати, зав'язували між собою торговельні спілки для закупівлі і збуту худоби і відповідно ділилися доходами. Так, Богдан і Ян з роду Степана Богдановича, рідні брати, тримали між собою спілку 12 років (1764–1776). Поселенці Міхал і Валеріан з роду Христофора Богдановича, також рідні брати, – теж мали між собою «спілку» молдавськими волами, а часом валанськими вепрами. В самому Станиславові «нічим не торгували», тільки в Молдавії вигодувану у фільварках худобу – коней і волів виводили «на кордон», платили до угорської скарбниці мито і через кордон Польщі транспортували худобу до Силезії.

Ведення цієї торгівлі мало свої особливості і збереглося до останніх днів існування вірменської колонії. У «Статистичному річнику промислів і торгівлі краю» за 1885 р. читаємо: «Від'їздові в чужі краї передувала сповідь, після чого, обдарувавши пробоща, щоб молився за них, попрощавшись з родиною, набравши людей, продуктів і грошей, їхали до Бессарабії, Мултан, Буджаку, над Чорне море, під Варну шукати околиць, добрих для випасу худоби. Вподобавши околицю, орендували її у власника за відповідну

ціну. Були це великі території, часто до 1500 моргів землі, яких ще не торкався плуг. Найбільше за це платили 100 дукатів. Будували для себе будиночок, для челяді – колиби, скуповували коні і худобу, а також баранів, вівці каракульської породи; писали і віддавали своїм синам, зятям за невелику ціну, а ті відправляли за кордон».

Правдоподібно, що саме перехід від внутрішнього виробництва до торгівлі призвів до збагачення окремих родин і руйнації вірменської цехової громади.

Про обсяги торгівлі станиславівських вірмен наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. читаємо: «Вірмени гнали рогату худобу через Буковину і Галичину до Оломуца, Відня, Вроцлава, Берліна, навіть аж за Рейн. Продавали її дуже вигідно, беручи за шестицентового вола 22 голландські дукати. Коні продавали ліверантам, а деколи і галицьким купцям, постачаючи кавалерійських коней Австрії, Баварії, Саксонії та Пруссії. 1820 р. доставлено коней у Францію по 34 дукати за особину. Найдешевше продавали Австрії – по 25 дукатів, при цьому не несли митних затрат, їхні коні пропускали без оплати. Один купець доставив до двору в Баварії 19 000, у Саксонії – 10 000, в Австрії – 6000, у Франції – 2000 коней».

Місцеві вірмени славилися і як виробники предметів розкоші. А що золототкацтво XVIII ст.

пов'язують з найпоширенішим його типом – «персіярством» (виготовленням відомих шовкових та золототканих поясів), то ареал їх виготовлення теренах Речі Посполитої був досить широкий: від Станиславова на Сході до Гданська на Заході та Слуцька, Несвіжа на Півночі (тобто в сучасній Білорусі). У XVIII ст. шовкові золототкані пояси виготовляли у дрібних майстернях ткачів-вірмен у Станиславові, Бродах, Бучачі, Лагодові, Куткорі. Відомо, наприклад, що в середині XVIII ст. до нашого міста в пошуках роботи з Константинополя прибували вірменські ткачі і засновували тут *персіярні*. Пояси, виготовлені в цих майстернях, в орнаментативній позначені відчутними впливами турецького мистецтва. Найвідомішими ткачами вірменського походження, які починали свою мистецьку діяльність у Станиславові, були Домінік Мішорович та Ян Маджарський.

Впродовж XVII–XVIII ст. саме вірмени були головними платниками податків у місті. Крім того, саме їхні камениці і доми стали найбільшим внеском у тодішнє житлове будівництво. Зрештою, саме вірменські капітали найбільше цікавили всіх нападників, котрі приходили під мури Станиславова. Відомий факт: 1707 р. вірмени мусили заплатити московському війську такий великий викуп, що поділивши суму між

громадянами, на особу припадало 50–100 битих талерів залежно від заможності.

Зміна загальноєвропейської економічної кон'юнктури, галицькі конфедерації 1764, 1767 і 1768 років, окупація Покуття російськими військами та кількарічна окупація ними Станиславівської фортеці порушили й зруйнували всю вірменську торгівлю. Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. в місті вже не було жодного вірменського шинкаря, продавця і ремісника. Цех сап'яників, не витримуючи конкуренції неорганізованих кушнірів-євреїв, перенісся до Лисця, а шевський цех став спільним і після смерті майстрів зник остаточно. З дрібних вірмен-містян, об'єднаних у цехи і релігійні братства, залишилася обмежена громада чабанів, котрі працювали в багатих торговців. А що приблизно 1768 р. станиславівські вірмени починають еміграцію за Карпати, то лише на Брукованій вулиці залишилося тільки 16 родин. 1770 р. перелік нещасть доповнила чума, яка забрала життя 1332 осіб, зокрема 56 вірмен (10 чоловіків, 18 жінок, 28 дітей).

Інвентар Станиславівського ключа власників будинків і комірників за 1793 р. подає відомості про 102 вірменські сім'ї: у самому місті – 20, на Тисменицькому передмісті – 77, на Галицькому – 5. За підрахунками краєзнавця А. Шарловського вірмен мусило б бути 510 осіб (порівняно з 2526

особами польської та української національностей, а також 2412-ма євреями). Якщо зіставити таку цифру з 460-ма особами у травні 1704 р., то зрозуміло, що зростання вірменського населення між 1704 і 1793 рр. пояснюється залученням до загальної суми вірмен з передмість Станиславова і/або тих, які мали нерухомість. У листопаді 1773 р. вірменський магістрат повідомляв директора Угорської губернії, що в місті налічується 38 будинків, 12 домів удів і сиріт, а 19 будинків вірмен порожні.

До поступового згасання своєї громади вірмени користувалися привілеєм від 14 січня 1677 р., внесеним до Галицьких ґродських актів 1717 р. та додатково підтвердженням усіма спадкоємцями А. Потоцького, а востаннє К. Коссаковською 29 червня 1773 р. На його підставі вірмени утворювали у Станиславові другу міську громаду з власним магістратом та організовувались у свої окремі цехи. Вірменський магістрат діяв поруч з польсько-русько-українським аж до першого поділу Польщі 1772 р. 1776 р. у Львові помер Миколай Вартанович, вірменський війт Станиславова, який виконував цей обов'язок поперемінно впродовж 33-х років. Після нього останніми війтами «вірменської нації» у Станиславові були Йозеф Торосевич (1776), Богдан Стефанович Камінчанин (1777) і Деодат-Христоф Богданович (1778–1786).

1786 р. під час реорганізації новозайнятих Австрійською імперією міст було зліквідовано всіляке розрізнення окремих «націй», згорнуто окремі магістрати і ради, скасовано вірменські судівництво і право.

Коли не стало «націй» і «права», які вирізняли вірмен у поліетнічному середовищі міста, щезла і вірменська громада, розчинившись в польському оточенні, втрачаючи рештки своєї культури і традицій. Про їхні особливості залишив спогади відомий вчений-етнограф Я. Головацький: «За милю від Станиславова на сході лежить Тисмениця над Вороною, місто з вірменським населенням. Цей східний народ, ще за княжих часів запрошений на Русь для піднесення торгівлі, осів по місечках Південної Русі, зокрема, у Лисці, Тисмениці, Язлівці, Кутах, Снятині. [...] Старі говорять по-вірменськи, молоді по-руськи. Вірменин відзначається стриманістю, ощадливістю, торговельним хистом... Деякі багатші родини, які здобули шляхетство, сьогодні є власниками великих маєтків у Східній Галичині. Вони об'єдналися з польською шляхтою, прийняли польську мову й шляхетські звичаї, почасти латинський обряд».

Саме тому згідно з віросповіданням 1869 р. в місті нарахували лише 55 вірмено-католиків (0,3%), а 1880 р. – 90 осіб (0,4%). Щоправда,

пізніше таких відомостей немає взагалі, оскільки в переписах населення вірмени вже остаточно записуються як поляки, подекуди зберігаючи первісні, хоча й полонізовані прізвища.

Як написав у 1930-х рр. дослідник вірменського життя у Станиславові Ч. Хованець: «Коли дивимося з віддалі сторіч на цю дивовижну роботу бездомних прибульців, котрі за своєю традицією хотіли створити ностальгійну подобу втраченої батьківщини, то охоплює нас справжній подив. Адже їм вдалося не тільки прищепити пагони своєї культури немов якусь екзотичну рослину на чорноземах Поділля і Русі, але й впродовж сторіч підживляти ці паростки своєю гарячою кров'ю і зміцнювати їх живильними соками, які приносили з батьківщини каравани левантійських і ечміадзинських пілігримів. Таким чином ця культура не змертвіла у замкнутому гетто, а отримувала сили для поширення і здатність розвиватися в чужому оточенні».

Крім цього, слід визнати: розвиткові вірменського життя у Станиславові безпосередньо посприяв вдалий економічний протекціонізм Потоцьких. Саме від них вірмени-емігранти, які прибували до міста, виклопотали підтвердження своїх прав і привілеїв. Зрозуміло, що причини/умови тут були вагомі – і пізніше надання шляхетства, і підкорення римо-католицькій

церкві, і повномасштабна асиміляція з поляками, інтеграція в шляхетську культуру. І діяли тут вірмени як справжні етнічні бізнесмени, створюючи соціально-економічні прецеденти у вже сформованих міжнаціональних відносинах міста, ясна річ, шукаючи свого місця під сонцем.

Вірмени, які масово ввійшли до станиславівського середовища в XVII ст. за часів своєї другої і останньої еміграції, краще, ніж самі поляки, використали ситуацію. І загалом самі ж вірмени використали поляків з їхніми непомірними шляхетськими амбіціями, традиціями і звичаями, звісно, поплатившись за це власними мовою і вірою. Відтоді останні дві цивілізаційні ознаки станиславівських вірмен стали таким собі непотребом, рудиментом. За лояльність до влади й економічне зростання було сплачено велику ціну, яка компенсувалася виникненням християнсько (поляки, вірмени) - юдейського (євреї) конфлікту. А тому минуле станиславівських етнічних спільнот вже в наступні, XIX і XX ст., не існувало відокремлено від подій у міській історії, співіснувало у свідомості містян із сучасністю, перепліталось з нею. Звідси й ситуація, коли колишні кривди між народами-сусідами ставали каталізатором міжетнічних спалахів і конфліктів – найбільше в суперечливому XX сторіччі.

ДРУГИЙ СВІТ УТРАЧЕНИЙ: ЄВРЕЇ

Єврейська громада зайняла свою нішу в «чужому» семантичному просторі польсько-вірменського й австро-українського Станиславова, додаючи йому виразного забарвлення. Становлячи вагому частину поліетнічного міського населення Станиславова до Другої світової війни, місцеві євреї зробили помітний вплив на формування міського соціуму. Одночасно впродовж сторіч під впливом місцевих традицій вони формували свою етнічну культуру міста на перетині християнства та юдаїзму.

Етносоціальна структура населення Станиславова завжди була строката. Адже різні прошарки мешканців дуже різнилися місцем і становищем у міській ієрархії (містяни, шляхта, духівництво, селяни-втікачі та оброчні селяни, бюргерство, плебейські маси), родом занять (ремесло, торгівля, служба в органах управління – у багатих містян і шляхти, випадкові заняття тощо), національною та релігійною належністю (українці, поляки, євреї, вірмени, німці – і православні, католики, юдеї). Ймовірно, що перші поселення євреїв на теренах сучасного Івано-Франківська розпочалися приблизно в XIV ст. Нащадки Авраама прибували на майбутні міські терени як з Півдня – Молдавії і Валахії, так

і з Північного Заходу – територій, які входили до складу Речі Посполитої.

Вперше в історичних джерелах євреї у Станиславові згадуються в міській грамоті 7 травня 1654 р. Засновник міста, галицький староста, гетьман Андрій-Ревера Потоцький дозволив їм селитися в місті, а також надав землю під будівництво. Релігійну недоторканність місцеві юдеї отримали 9 листопада того ж року спеціальною грамотою католицької церкви (*neminem ad exercitum liberum religionis admittendi*). А вже 17 вересня 1662 р. А. Потоцький підтвердив довічне право євреїв проживати у Станиславові й торгувати за тим же правом, як і поляки, русини-українці чи вірмени. Цією грамотою А. Потоцький звільнив юдеїв від податків. Євреї мали в місті власну вулицю поблизу валу, три молитовні будинки, а також синагогу, аптеки, крамниці. Було дозволено займатися підприємництвом, пов'язаним з золотом, сріблом, хутрами, одягом і капелюхами. Все це вони могли тоді продавати у своїх будинках чи крамницях, однак не на Ринковій площі. Тільки єврейські різники і пекарі мали такий привілей, однак не без зиску для власника міста, адже вони розраховувалися за це право, поставляючи товари до його палацу. Торгувати можна було щодня, окрім християнських свят, коли крамнички відкривалися тільки

після закінчення богослужіння. За муром, на дорозі, що вела до Тисмениці, місто виділило ділянку під юдейський цвинтар. Там же була і єврейська лазня. Ця ж грамота дозволяла євреям за 2–3 злоті річної плати відкривати ґуральню для виробництва лікерів, медів, горілки. Те саме стосувалося і власників млинів. Євреї мали право купувати будинки християн і продавати будинки християнам, що на той час було рідкістю. У разі пожежі євреї мали брати участь в її ліквідації.

Поширеним серед станиславівських євреї було також пекарське ремесло, адже виробництво пекарської продукції для їхніх потреб не потребувало спеціального дозволу міської влади. Випікання святкових хал і маці було предметом особливої турботи кагалу. Дуже популярним було ремесло різників. Різники Станиславова 24 квітня 1664 р. отримали від А. Потоцького привілей заснування своєї ґільдії, хоча головою ґільдії міг бути тільки римо-католик. Разом з ґільдією єврейські різники отримали 12 яток на ринку, а в травні 1722 р. – ще 12 яток. Із ритуальних причин євреї споживали лише передні частини худоби, а решту м'яса продавали дешевше, конкуруючи з іншими місцевими різниками. Більшість євреїв працювала шевцями, чоботарями, ковалями, різниками, гробарями, музикантами, смолярами. Ще

єврейські ремісники часто виробляли пояси, гудзики і тасьму.

Наприкінці XVII ст. єврейський квартал містився коло Тринітарської площі поблизу міських валів. Біля них євреї побудували свою першу (дерев'яну) синагогу, лазню, доми рабина, служки при синагозі і лікаря. Оскільки єврейська дільниця зосереджувалася довкола синагоги, то вона згадується в записях мандрівника і дипломата У. фон Вердума вже під 1672 р.

Станиславівські євреї зазвичай були лояльні до королівської і місцевої польської влади. Вони вбачали в ній захисника і арбітра в конфліктах між християнами та євреями, зокрема в господарській царині. Але це настане трохи пізніше. А до того часу всі містяни були однастайні у відстоюванні власних інтересів. Адже під час війни між Річчю Посполитою та Оттоманською Портою 1683–1699 рр. наказ бурмистра про оборону міста стосувався всіх мешканців: «кожен, чи то юдей, чи християнин, мають мати справну зброю і два літри пороху». Однак, незважаючи на це, місцеві євреї, які побачили в дальших війнах між гетьманом Богданом Хмельницьким, польськими королями Августом II та Станіславом Лещинським загрозу своєму економічному станові, почали залишати місто. Саме за це неюдеї звинуватили їх у

погіршенні економічного достатку Станислава.

1716 р. місцеві поляки поскаржилося Ю. Потоцькому на євреїв, які, на їхню думку, деморалізували місто. Вони вимагали накладення на юдеїв податків, які б відповідали їхнім прибуткам: «Юдеї проникли у всі сфери підприємництва і домінують у них. Християни не мають змоги поліпшити своє становище та свої економічні умови. Вони не можуть самі себе забезпечувати, а тому мусять закладати свої будинки юдеям». Так, у травні 1736 р. в проханні до Й. Потоцького вірмени наголошували «на певних труднощах і прикростях, котрі щораз більше походять від синагоги, яка вправно захоплює всіляку торгівлю і шинки, які лиш може знайти, так що християни не мають способу рятуватися і здобувати успіх». Тому міська рада заборонила євреям винаймати нерухомість без спеціального дозволу власника міста, відкривати корчми та заїжджі двори в будинках, які вони винаймали у вірмен. До того ж суперечності між юдеями і християнами зросли після розпорядження від 24 квітня 1743 р., яким вірменам дозволили збудувати власну церкву коштом євреїв – спеціальним податком у тисячу злотих на рік. А що церкву будували 20 років, то юдеї сплачували цю суму щороку аж до 1762 р.

Мабуть, перші сутички між юдеями і християнами, а відтак і напади на євреїв відбулися ще 1719 р. Через це похоронне товариство «Хевра Кадіш» заборонило своїм членам винаймати приміщення під крамниці в будинках християн. Певною мірою міжетнічна і міжконфесійна напруга в тогочасному Станиславові зростала. Тому Ю. Потоцький заборонив євреям скуповувати майно неюдеїв та мандрівників. Євреї мусли закрити заїжджі двори, більшість з яких винаймали у християн. Хоча, як бачимо зі статистики, 1732 р. єврейський кагал Станиславова становив 1470 душ. А загальна кількість населення була 3321 мешканець, з яких 1518 поляків та русинів-українців, 333 вірмен.

Незважаючи на такі обставини, євреїв у Станиславові більшало, і селилися вони вже не лише довкола храму. Стара синагога, збудована 1665 р., була вже замала, а тому в 1717–1721 рр. розпочалося будівництво нової (знову дерев'яної) синагоги і нового кварталу – біля Тисменицької брами. Архітектура дерев'яних божниць найповніше серед інших видів єврейського мистецтва відтворювала духовне життя численної громади. Ці унікальні, шляхетної простоти й оригінальності будівлі, які до наших часів не збереглися, були до певної міри найвищим досягненням традиційної національної

культури, як і зрубні церкви і костьоли. Оскільки і нова синагога виявилася замалою, то почали будувати з цегли. Саме її бачив 1745 р. мандрівник Лейб син Ніссана (Нісонович). Та вже 1761 р. делегація станиславівського кагалу просила у львівського римо-католицького архієпископа М. Вижицького дозволу на будівництво нової цегляної синагоги. Її будували аж 16 років і відкрили 1777 р.

Натепер небагато відомо про тогочасних станиславівських рабинів, це: Йосеф бен Менаш (1699), Аріель-Лейбіш бен Мордехай Ауербах (1740–1750), Маєр Марґоліс (1740–1750), Леві бен Шломо-Ашкеназі (після 1750 р.), Дов Беріш бен Якуб Авраам (1759), Авраам (?), Йоель Кац (1770), Єгуда Зелка (після 1770 р.). До кагалу в той час належали: рабин Дов Беріш бен Яків Авраам, голова громади Хаїм бен Яків, Ізраель бен Аарон.

Наприкінці XVIII ст. у Станиславові було 220 ремісників, зокрема 151 (68,6%) був християнином, які жили на околицях, і 69 (31,4%) євреїв, які мешкали в центрі. На початках австрійського врядування в місті та на околицях мешкало 17 500 євреїв, які володіли 1577-ма будинками. У середньому в кожному будинку мешкало по сім душ.

Окрему епоху в історії станиславівських євреїв творить австрійський період – 1772–

1918 рр. Починаючи з 1791 р., австрійський уряд заборонив євреям поселятися в селах, відкривати заїзджі двори і крамниці з алкогольними напоями. З цього приводу громада станиславівських євреїв відправила до Відня делегацію у складі Я. Ландау та М. Шенера з проханням відмінити заборону. Однак уряд відхилив прохання, посиляючись на те, що євреї не мають права вибирати голів громади без особливого на це дозволу влади. Тож боротьба австрійської бюрократії проти єврейського корчмарства в Галичині загалом та Станиславові зокрема спричинила велику еміграцію юдеїв до Молдави і Валахії. Цей рух став таки помітним, що віденський уряд давав вказівки австрійському консульству в Яссах відмовляти у праві на еміграцію.

Весь період XIX ст. був часом розквіту ідей єврейської емансипації. Станиславівські євреї дедалі менше давали дітям традиційну релігійну освіту, і чимраз частіше їхні діти виявлялися «німцями Мойсеєвого віросповідання». 1788 р. в місті відкрили громадську школу за системою єврейського просвітителя Г. Гомберга. У Станиславові працював учитель Я. Рейнберг, який отримував платню у 200 ринських. У цій школі викладали письмо, читання, арифметику, історію, географію, німецьку і польську мови, релігію. 1818 р. рабин Еліаху бен Шломо Бурштин

заснував у місті перші добродійні організації, які давали позики бідним людям. З цього часу традиція єврейської добродійності закоренилася у Станиславові. Але були й проблеми. Так, 28 березня 1851 р. самбірський рабин С. Дойч у листі до міністерства віровизнань та освіти Австрії обурювався, що, мовляв, «... у Станиславові немає жодної установи або закладу для підтримки бідних».

Перехід єврейства від неусвідомленого суспільного буття до свідомого його пошуку позначив 1848 рік. Переломною і визначальною подією в цьому процесі була революція 1848–1849 рр. – «Весна народів». У той час син відомого станиславівського купця Й. Гальперна – Авраам створив у Станиславові спеціальний Єврейський підрозділ Національної гвардії на чолі з Л. Заксом. Революція знайшла глибокий відгос у місцевій юдейській громаді. Секретар «Єврейського клубу» Станиславова д-р Гіршман виступив у синагозі з приводу революції та коронації імператора Франца-Йосифа I.

Значного успіху було досягнуто на виборах до місцевих органів влади. Євреї отримали певну перемогу на місцевих виборах, де отримали більшість депутатських місць у магістратах. У Станиславові до міської ради обрали 15 християн і 27 євреїв. До того ж унаслідок виборів до

Установчих Зборів Австрії 1848 р. євреї провели до парламенту п'ять депутатів – А. Фішгофа і І. Гольдмарка з Відня, І. Н. Майгаймера з Бродів, А. Гальперна зі Станиславова та рабина Б. Майзельса з Кракова. Саме за їхньої ініціативи було порушено питання про становище єврейства в Австрійській державі. Пізніше на виборах 1887 р. до міської ради Станиславова вже згадуваний А. Гальперн отримав блискучу перемогу – з 18-ти членів міської ради в ній були три його брати, п'ять членів сім'ї, два родичі і його зять.

Просвітництво мало безпосередній вплив на релігійність місцевого єврейства, адже частина юдейської молоді, яка підпала під вплив А. Гілера, заснувала у Станиславові «Прогресистську синагогу» для «прогресивних юдеїв». В австрійський період рабинами у Станиславові були: Аріє-Лейбіш бен Елізер-Галеві-Іш Горовіц (1784–1844), Гаон Авраам (1845–1887), Їцхак Леві (1888–1904), Аріє Лейбіш (1904–1909), Давид Галеві (1909–1934)³⁵. В цей час у місті процвітала й єврейська культура. Сьогодні знаємо про відомого поета Авраама-Якова Беберінга (1818–1882), критика Шломо Франкеля (1816–1894), новеліста і журналіста Єхіеля Мелера (1822–1893), Гілея Кахана (1827–1910), бібліографа Хаїма-Давида Ліпа (1823–1900).

Розвивалося і єврейське політичне і громадське життя Станиславова. Оскільки початком національно-єврейського руху стало заснування 1883 р. львівського товариства «Мікра Кодеш» (з 1889 р. – «Ціон»), то 9 грудня 1885 р. тут відкрилася філія національного руху Маккабі, першим активістом якого був Ї. Мінц. 1887 р. було утворено схоже товариство «Га-іврит». Роком пізніше, 1888 р., постало Товариство ізраелітських святинь, 1891 р. з'явилося товариство «Агудат Ахім», що плекало ортодоксальний юдаїзм, а 1896 р. – соціал-демократичний робітничий союз «Брідерлехкайт». 1897 р. д-р Е.-Ф. Фішлер створив Товариство підтримки колоністів в Ізраїлі. 1898 р. після другого сіоністського конгресу в Галичині виникли три партійно-політичні осередки: краківський, станиславівський і львівський. Вони активно боролися за депутатські місця в рейхсраті та місцевих органах влади, за єврейську національну фракцію у Віденському парламенті та Галицькому крайовому сеймі. Економічна криза 1900–1903 рр. сприяла активізації діяльності єврейських робітничих об'єднань, а 1 травня 1905 р. євреї-робітники Станиславова організували мітинг з політичними вимогами.

Продовжували євреї і своє домінування в міській господарці. Так, у середині XIX ст. на

56 крамниць тільки десять були в руках римокатоликів, а в 1880-х рр. крамниць християн налічувалося лише 14. Пізніше на 1913 р. у місті налічувалося 909 торговельних підприємств, зокрема єврейських – 843 (92,7%), польських – 50 (5,5%) і українських – 16 (1,7%). Згідно з даними окружного суду в самому місті та Станиславівській судовій окрузі працювало 255 приватних фірм, торговельних та акційних спілок: єврейських – 227 (89,0%), польських – 22 (8,6%), українських і німецьких – по три кожна (відповідно по 1,2%)⁴⁰. У страті ремісників теж переважали євреї – 781 особа (70,3%), за ними йшли поляки – 242 особи (21,3%); групу замикали українці – 85 осіб (7,6%) та німці – дві особи (0,3%). Щоправда, серед учнів майстрів і челядників зростала кількість українців. Якщо з 28-ми учнів-столярів, які в січні – травні 1913 р. склали фаховий іспит, налічувалося 16 євреїв, восьмеро поляків і четверо українців, то в шевському ремеслі серед помічників було 40%, серед учнів – 60% українців, у той час як власне майстрів-українців було тільки 3%. А от разом у ремісництві Станиславова працювало 60% євреїв, 32% українців і 8% поляків.

Традиційний спосіб життя єврейства зруйнувала Перша світова війна, підсиливши в ньому як асиміляційні процеси, так і національні

рухи. Єврейство почувалося вкрай розгубленим: у Галичині було розпочато загальний призов до австро-угорської армії, і поміж призваними було понад 300 офіцерів-євреїв. Утікачі їхали до Угорщини, Богемії, Моравії, Верхньої Австрії. На згарищах світової війни в грудні 1917 р., в січні та лютому 1918 р. єврейські робітники Станиславова проводили демонстрації і мітинги з вимогами припинити воєнні дії, запровадити восьмигодинний робочий день, а також хліба робітникам і землі селянам, встановлення республіки, повної свободи українського і польського народів, культурно-національної автономії.

Перші враження про ставлення євреїв до новопроголошеної Західноукраїнської Народної Республіки знаходимо в оперативній інформації польського офіцера не раніше як 9 листопада 1918 р.: «...Жиди в своєму органі – “Жидівській народній газеті” – вороже налаштовані проти поляків, називають їх “кровними ворогами”. Природньо вони тішаться симпатією і підтримкою українських влад, проте український селянин не відчуває до них жодної приязні. Усі оголошення з’являються чотирма мовами: українською, польською, жидівською і німецькою». Такі події були наслідком того, що 2 листопада до будинку повітової УНРади з’явилася

делегатія євреїв-сіоністів, яка «побажала Раді “щастя Боже”, заявила, що годиться з теперішнім станом, і просила злучити в особний легіон Жидів з війська й віддати його під її руку». Щоправда, такої згоди українська влада не дала, оскільки в розпорядженні комісара міста було близько 2000 вояків.

Згодом 25 грудня 1918 р. Єврейська Національна Рада Станиславова надіслала українському урядові листа про бажання євреїв організувати свою національно-культурну автономію, а 6 січня 1919 р. голова ЄНР міста К. Гальперн і Р. Йонас нанесли візит прем'єр-міністрові ЗУНР Л. Бачинському. Незважаючи на те, що УНРада ще 19 жовтня 1918 р. проголосила декларацією рівність прав усіх національних меншин в Західноукраїнській державі, євреї принципово дотримувалися нейтралітету в українсько-польському конфлікті 1918–1919 рр. Те, що польські війська оволоділи Львовом, призвело до встановлення у Східній Галичині українсько-польського двовладдя і зумовило потребу в координації діяльності ЄНР, які перебували на контрольованих УГА територіях. 18 грудня 1918 р. у Станиславові розпочав роботу установчий з'їзд Єврейських Національних Рад тієї частини Східної Галичини, яку контролювали українські війська. Участь у ньому брали близько

30-ти делегатів, які репрезентували 22 місцеві ЄНР. Визнавши Станиславів за місце тимчасового розташування новоствореної ЄНР, учасники форуму заявили про своє прагнення до національного самовизначення й ухвалили політичну платформу східногалицького єврейства: «У суперечці між поляками і українцями залишаємося, як і досі, на становищі повного нейтралітету». 23 березня 1918 р. в Станиславові розпочало роботу пресове бюро при ЄНР. Органами останньої були «Дос кадіше ворт» («Жидівське слово») та «Міittelунген фунім Остгалицієн націоналрат» («Вісті Східногалицької Національної Ради»).

Гнучка політика уряду ЗУНР у національному питанні спонукала окремі єврейські партії офіційно задекларувати зміну своєї позиції в польсько-українському протистоянні. Першою від позиції нейтралітету відмовилася партія «Поалей Ціон». 21 березня 1919 р. під час дискусії навколо питання про політичну ситуацію в краї було ухвалено резолюцію, якою проголошено підтримку самостійної Української держави. Слідом за «Поалей Ціон» від уже усталеної тактики ЄНР відмовився «Загальноєврейський робітничий союз». Наприкінці березня 1919 р. у заяві, проголошеній на з'їзді українського «Селянсько-робітничого союзу», Бунд сповістив

про зміну у ставленні до ЗУНР. Водночас змінила свою політичну позицію і ЄСДП: на крайовому з'їзді Української радикальної партії її представники заявили про співпрацю з українським урядом. Соціал-демократ С. Гольдельман згадував, що єврейські робітники брали участь у першотравневій демонстрації 1919 р. в Станиславові під гаслами «Хай живе соборна, вільна Українська Народна Республіка!».

Українська влада доклала чимало зусиль до того, щоб не допустити антиєврейських погромів чи агітації проти місцевих євреїв. Рескрипт Державного секретаріату ЗОУНР від 3 березня 1919 р. забороняв антиєврейську агітацію, і передбачено покарання винних за неї. Відразу ж після антиєврейських ексцесів у Станиславові (березень 1919 р.) Державний секретаріат на засіданні 5 квітня ухвалив утворити «Єврейський децернат», що мав стати на сторожі інтересів місцевих євреїв. Визнавши Східногалицьку ЄНР найвищим органом влади євреїв у краї, уряд ЗУНР ухвалив проведення виборів її нового складу в Станиславові. Вибори відбулися 18 травня 1919 р. Тоді вперше було дозволено голосувати жінкам. Було обрано 50 представників, з яких шість жінок. Однак ця виборча кампанія була оцінена з українського боку як відхід євреїв від нейтралітету і визнання Української держави.

Проте українсько-єврейська співпраця не встигла набрати чітких організаційних форм: у середині липня 1919 р. підрозділи УГА зі Східної Галичини витіснили польські війська. У місті розпочалася розправа над євреями, яких вважали українськими колаборантами.

Одночасно міжвоєнний період у житті станиславівських євреїв тільки підтвердив загальне правило, що їхня спільнота залишається найчисельнішою і найвпливовішою в міській господарці. На 1921 р. у Станиславові працювало 730 єврейських підприємств, 800 єврейських крамниць, 130 євреїв-адвокатів. Згідно із загальним переписом населення 1932 р. в Станиславові з населенням 60 256 осіб на поляків припадало 36%, на українців – 16%, на євреїв – 46%, на інших – 2%. Подібною була ситуація в ремісництві. На 1934 р. із 1067-ми ремісників 789 були євреями (74%), зокрема кравцями і кравчинями (191), різниками (109), перукарями (76), шевцями (76), столярами (54), бляхарями (35) та ін. З-поміж 1565-ти торговельних фірм 1383 були єврейськими (88,6%), а з промислових закладів таких було 34 (71%) із прибутком у 7 млн злотих (84,8%). У міжвоєнний період у Станиславові домінантні позиції посідали 86 євреїв-адвокатів (79,6%), 53 євреї-лікарі (59%), 13 євреїв-інженерів (56,5%), а також 17 квалі-

фікованих євреїв-друкарів з чотирма євреями – учнями друкаря.

У міжвоєнний період єврейська спільнота міста об'єднувалася довкола Єврейського товариства народної і середньої школи, Товариства поширення професійної освіти серед євреїв Східної Малопольщі, Товариства приятелів Єврейського університету в Єрусалимі, Товариства есперантистів. Професійні єврейські організації репрезентували: «Спілка єврейських ремісників», реміснича організація «Яд Гарудзім», Товариство єврейських купців і «Купецька конгрегація». У місті працювали Ліга єврейських лікарів і Ліга єврейських адвокатів, які висували делегатів до лікарської та адвокатської палат у Львові. Активно діяли товариство «Єврейська асоціація колонізації», яке в місті мало земельний маєток і ґуральню, Єврейське окружне товариство ветеранів, Спілка єврейських офіцерів запасу, а єврейська інтелігенція збиралася в Єврейському казино.

Великим культурним здобутком євреїв у Станиславові був музично-драматичний театр ім. Гольдфадена, яким керував поет і письменник директор Г. Сафрін. З часом його перейменували на «Драматичну студію ім. Гольдфадена» і він став пересувним театром. У ньому працювала оперета, диригентами якої були Фальґерт і Л. Рубінґ-

Оравський, а режисером – Д. Демерер. В опереті грали: А. Гляне, А. Рубінгер, Б. Літман і Касвінер. Суфлером був Д. Штокгамер. Акторами театру були: М. Берг, Б. Мольдавер, М. Лебзелер, М. Бітман, І. Касвінер, А. Брук, М. Кац і Г. Сафрін. У цьому театрі виступав прославлений актор А. Гранах, уродженець с. Вербівців на Городенківщині. Виступи останнього після 1932 р. високо піднесли значення театру для розвитку єврейської культури в Східній Малопольщі. Його діяльність дала Станиславову ім'я «Єврейський Веймар на кресах».

Єврейська молодь належала до скаутської організації «Шомер Гатзаїр». Діяла також організація «Менора», яку заснував А. Бібрінг. Переважно єврейську молодь збирали політичні партії. Зокрема до ідеологічних організацій єврейської молоді належала права мілітарна організація «Бетар», а «Бунд» організував молодь у товариство «Майбутнє». Молодь, яка перебувала під впливом ортодоксального «Агудат Ізраель», працювала в організації «Товаг ва Агудаг». «Гегалутц» була організацією піонерів землеробства в Ізраїлі. Євреї-студенти належали до соціалістичного об'єднання «Верітас» і до ряду корпорацій – «Категія», «Бар Кохба», «Маккабі», «Гіскала». Серед видів спорту станиславська єврейська молодь зосереджувалася перш

за все на футболі. Зокрема видатними спортивними діячами були брати Касвінер і Зонтаг. Футбольний клуб «Гокоах» грав у класі «В». Визначними гравцями клубу були: Касвінер, брати Прешери, Діамант і Фаєр. Існував футбольний клуб «Адміра», що грав у класі «С» (керівник – Зарваніцер). Діяв також футбольний клуб «Маккабі». Серед єврейської інтелігенції поширеним був теніс, в якому вирізнялися Фальк і Шмерхлер.

Для активного релігійного життя в 1930-х рр. у місті діяло 49 синагог і єврейських будинків молитви. Рабинами в міжвоєнний період були М. Горовіц, Д. Горовіц, А. Небенцаль, Х.-Г. Бертіш, громаду напередодні війни очолював М.Зайбальд.

У вересні 1939 р. – за першої советської окупації – місцеві євреї скористалися усуненням польської інтелігенції і службовців з суспільно-політичної сфери, оголошенням адміністративно-господарського апарату. Щоправда, нова влада швидко заборонила діяльність єврейських партій, товариств і релігійних організацій, закрили хедери та єшиви, активістів єврейського руху депортували. А внаслідок німецько-советської війни та окупації німецькими військами регіону більшість станіславівських євреїв не змогла евакуюватися.

З переходом міста 1 серпня 1941 р. в німецьку зону окупації почалося масове знищення євреїв Станіслава. Вже 3 серпня гестапо провело в місті акцію «очищення від євреїв» (нібито реєстрацію всієї єврейської інтелігенції) під назвою «Синій понеділок». Делегації євреїв за спеціальностями мали бути відрекомендовані шефові гестапо: о 12-й год. – представники єврейської громади й рабини, о 14-й – адвокати, о 16-й – наукові працівники й учителі, о 18-й – лікарі й фармацевти, о 21-й – художники, актори і музиканти. Жодна з делегацій, за винятком частини музикантів, які добровільно з'явилися в гестапо для «реєстрації», не повернулася. Згідно з підрахунками Л. Соловки, всього за шість днів нацисти розстріляли 2865 осіб (142 лікарі, 68 інженерів, 425 учителів, дев'ять художників, сім письменників, 135 юристів, 180 представників єврейської громади й рабинів, 27 артистів і музикантів, 28 ветлікарів, 76 фармацевтів, 1750 службовців).

Наймасовіший розстріл євреїв – «Кривава неділя» – у Станіславі відбувся в неділю 12 жовтня 1941 р. (день єврейського нового року *Гошанна Раба*), під час якого на єврейському кладовищі розстріляли за різними даними від 6-ти до 12-ти тис. осіб. Систематичне знищення євреїв міста починається 31 березня 1942 р., коли, за різними

даними, від 2-х до 5-ти тис. осіб було схоплено й вивезено в концтабір Белжець на території Польщі. Після цієї акції у гетто залишалося 15 тис. осіб.

З весни 1942 р. в місто почали щодня привозити євреїв із периферії. Але тільки незначна їхня частина потрапляла в гетто № 2, частину депортували в Белжець, а більшість розміщували в «таборах» (млині Рудольфа та фабриці Шузмана). 7 травня 1942 р. там розстріляли 600 євреїв, а в період від липня до жовтня щосуботи партіями по 500 осіб їх вивозили на розстріл на цвинтар. Частково євреїв знищували й у самому млині – розстрілювали біля стіни й тут же ховали. Такі акції відбулися 28 серпня, 4, 19, 26 вересня і 3 жовтня 1942 р.

24 серпня 1942 р. нацисти провели «театральну» акція помсти – за акт спротиву, що стався 24 липня 1942 р., коли єврей побив поліцейського українця й облив його лице мідним купоросом. 1200 осіб було розстріляно, спалено та живими кинуто в ями в центрі гетто – на пл. Вандлера й вул. Бельведерській. Остання масова акція в гетто відбулася на пл. Вандлера 12 вересня 1942 р. (день єврейського нового року), під час якої було вбито приблизно 2 тисячі осіб, приблизно 5 тисяч – вивезено в Белжець. Днем офіційної ліквідації гетто стало 23 лютого 1943 р., коли поліція

розстріляла всіх колишніх членів юденрату, службовців єврейської поліції, та його останніх мешканців. Після цього Станіслав оголосили *юденфрай* і по місту було розклеєно оголошення про те, що «Станіслав очищений від євреїв».

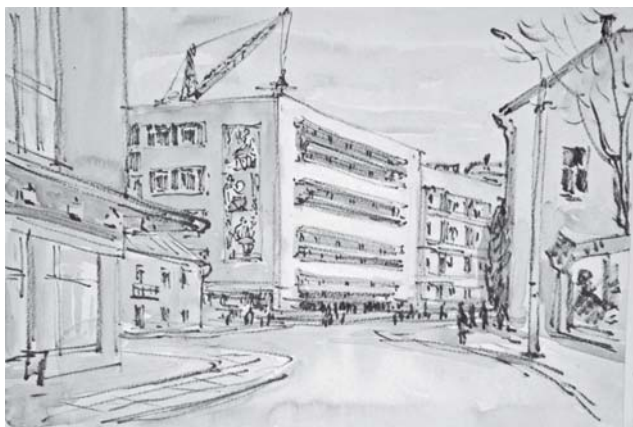
Жертвами Голокосту стали рабин Горовіц, професор Розенбаум, єврейські письменники: Берловец, Н. Штокгамер, С. Ріхтер, Ф. Бертіш, Е.-Л. Табак, дитяча поетеса М. Зільберман, поет А.-Д. Вербнер, поет і публіцист Я.-М. Гофман, історик і автор праці про караїмів Галича Р. Фан, поет Б. Горовіц, адвокат Кляйн, гінеколог Коган, кардіолог Фогель, окуліст Гіршгаут, лікарі Віттельс, Штерн, Візенталь, Рейперт, Тадей, Ордовер, Форепер, Штамер, Обергарт та ін. В підпільній боротьбі в єврейському партизанському загоні в лісах поблизу Станіслава загинули брати Меніси, Р. Штрайт, Домбергера, Гашер, А. Люфт з донечкою і її двоє братів, Г. Лібляйн, Гошовський, Т. Штайн, М.Пергер, родина Ляйбів, Й. Фріш, Шраєр, Шапіро, Фінгерер, Гай, П. Фрідман, П. Фрішнер із сестрою, Набенцалівна, Ліхтман, Фляшер, С. Іго, Шварц, У. Вальдман, А. Геблер.

За підрахунками О. Круглова, через Станіслав пройшло 49 тисяч євреїв, з них понад 40 тисяч загинуло в місті. В акті огляду єврейського кладовища від 29 листопада 1944 р. вказано, що

тут виявлено 458 могил, із них 32 групові, повністю заповнені трупами й попелом. За документами «Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів» (НДК) на кладовищі загинуло приблизно 100 тисяч осіб. Однак кількість загиблих у Станіславі, за різними підрахунками, становить від 40-ка до 127-ми тисяч.

Катастрофа євреїв Станіслава в роки Другої світової війни призвела до фактичного зникнення *передвоєнної* єврейської спільноти.

Напередмовлене

ПРО РАТУШУ НЕ ОСТАННЮ

Моє найперше враження від міста чи містечка в рідному краю – чи є в ньому ратуша. Для мене як дослідника складних взаємин усередині міських соціумів останніх двохсот років це визначальна обставина. Бо саме розуміння того, як довго присутня в «населеному пункті» ця споруда, свідчить про невидимо-уявну, однак справжню, не приписану, належність міста і його містян до європейської цивілізації. Тому-то як далеко сягають ратушеві вежі в нашому краї, так, очевидно, далеченько пролягають лінія/кордон певних культурних вартостей, архітектурних вимислів і, що важливо, належно впорядкованого міського життя. Так було, так, імовірно, мусило б бути тепер – у добу, коли попередні знання з історії і культури наших міст посіли своє місце в академічному дискурсі, а нові – ще не витворені – десь на маргінесі нашого будня. Та й вони майже не потрібні пересічному містянинові, котрий у турботах про хліб насущний вже не має ані часу, ані бажання, щоб з'ясувати власну минувшину, віднайти своє коріння, свій культурний і світоглядний код. Останній нерідко повністю знищений.

Насправді ж розуміння цього – конечна вимога нашого часу. Передусім для встановлення нібито банальної істини про час і обставини з'яви неодмінної домінанти, такого собі охоронця, історичного європейського міста чи містечка, про її (ратуші) відомих і не дуже будівничих, як і про її першопризначення, а якщо пощастить – про події, які відбувалися всередині чи пак під нею. Бо кожна ратуша – це візуалізований паспорт місцевості, її, сказати б, історична метрика. Щоправда, з різними записами (щасливими і трагічними), чужими дописами, «вставками», «вклейками», вирваними розділами і замальовано-закресленими рядками. Таких метрик деякі міста і містечка мали декілька: чи то через руйнування (самостійне і не без «допомоги»), чи через зміну господарської та культурної політики, чи через бажання і смаки власника, і вже дуже рідко – громади містян. А що будь-яка ратуша зазвичай була найвищою спорудою в середмісті, а в місті й поготів, то її прикметою були й цивільні, й міліарні, й суто рятувальні функції.

Сьогодні ратуші в нашому краї – це мовчазні, але не німі, свідки нашого історичного наближення на кілька кроків до, як би нині мовили, загальноєвропейських стандартів. Це – і пов'язані з ними надання привілею міського врядування (т. зв. маґдебурзького права), і внормування сані-

тарно-гігієнічних приписів (насправді чи не найперший позитив того часу – побудова громадської лазні), і регулярне скликання міської ради (т. зв. магістрату), і пряме й відкрите представництво громади містян (хоча й тут не обходилося без того, що заможніші і привілейованіші верстви містян-неукраїнців домінували в містах і політично, й економічно, й релігійно кілька сторіч поспіль), а також міське судочинство (аж до виконання покарань на Ринковій площі).

Як же ж не згадати факт, що вручення найславнішої Нобелівської премії відбувається у Стокгольмській ратуші, зайвий раз підкреслюючи відкритість і публічне призначення цієї громадської споруди.

Коли нині часто «заговорюємо» тему про наведення ладу у власному домі, використовуємо «риторику євростандартів». Ці правила чи то інструментарій задля і для реформ інші нації вже давно завчили/використали. Йдеться ж не просто багатший чи бідніший «євроремонт» у цілій державі, окремих області і районі, місті чи селі і, нарешті, власній домівці. Потребуємо нової громадської будови, нових ратуш, хай тепер і символічних. Доведення того, що ми як нація прагнемо рівних «квадратних метрів» у спільній європейській багатоповерхівці, а не новітній євроазійській комуналці. Власне кажучи, й пошук

основ нашого національного врядування має відбуватися за нашої активної громадянської позиції, розуміння Франкового, що за кожним із нас *«мільонів стан стоїть, і за долю мільонів мусиш дати ти відповідь»*. Історичну відповідь на запитання, чи збудували ми вже свій власний дім у власній державі, чи тільки його підвалини, дамо не скоро – не будьмо фантастами. Проте вже нині можемо і мусимо шукати відповіді на непривітні запитання основ наших розпорошених ідентичностей навіть через уважне вивчення історії рідного міста.

Складний і загадковий феномен історичних станиславівських ратуш ще чекає свого дослідника. Остання з них, на щастя, ще видніється в середмісті Івано-Франківська, яке поволі, цинічно та не без успіху всі ми разом спотворюємо – хто моральним гальмуванням, а дехто й матеріалізуючи власні, часто нереалізовані дитячоянацькі мрії і бажання у формі архітектурних гібридів і геометричних почвар, а то й просто несмаку.

ПРО ФОРТЕЦІ ПОТРЕБУ

Численні загадки Станиславівської фортеці – вигадані й реальні – одні з тих багатьох лакун міської історії, які ще слід заповнити якісним краєзнавчим «цементом». Адже важливо вже

тепер (ви)творити міцне підґрунтя для дальших студій тієї невіддільної частини давнього Станиславова, в якій народжувалося, кохало і помирало кілька поколінь містян. А якби їм хтось розповів, що їхня фортеця, їхня охоронниця колись просто зникне – і не байдуже, як саме, – вони б дуже здивувалися. Адже вони мислили себе тільки і винятково в межах міських мурів і поза ними. Бо ж відомо напевне, що мікро- і макрокосмос цього важливого об'єкта станиславівської цивілізації реалізувався в кількох напрямках: топографічному, топонімічному, соціально-політичному, культурному і був відомий також цілою Галереєю людських образів (які колись реально існували, а ще вигаданих) оборонців міських мурів.

Зауважмо: історія функціонування Станиславівської фортеці майже повністю припиняється в модерний, «австрійський» період історії. Це пов'язано з відомими політичними та історичними обставинами. Але дух фортеці пізньосередньовічної і передавстрійської епох, а отже її окремим уламків-мурів-провулків поруч з храмами і кам'яницями, вулицями, різними пам'ятками з написами русько-українською, німецькою, польською, їдишем, виявився досить живучим в етнічній пам'яті кількох поколінь містян і в долі теперішнього середмістя. Ще й нині, бува, випадає пересвідчитися в тому, що творці Станиславівської фортеці досягли неабияких успіхів

в експортуванні окремих сегментів військового і цивільного будівництва в наступні сторіччя.

Нині, дивлячись, як їхній вплив на зразок палімпсестів «проростає» крізь по суті назавжди утрачений пізньопольський до «щасливіших» австрійсько-польського і навіть сучасного українського у вигляді оборонних мотивів – одні напівстерті, а часом укриті пилом старих епох, рік будівництва яких уже вгадується так само важко, як і їхнє первісне призначення, другі – модерні, з відповідною символікою, навіть занадто випущувані, з численними, деколи непотрібними витребеньками, – ми можемо впевнено стверджувати, що Станиславівська фортеця назавжди ввійшла в нашу свідомість як охоронний символ міського соціуму, такий собі вартовий історії Галицького Межиріччя – Франко/Станиславова. Про його добру пам'ять ми мусимо подбати вже тепер.

ПРО МАЛ ДІАЛОГ

Натепер зображення частин довколишнього простору, що відображає світ таким, яким його уявляє людина, науковці називають по-різному: «ментальна/когнітивна мапа», «просторово ментальна модель», «образи навколишнього середовища», «когнітивний атлас», «когнітивний

колаж», «ментальні репрезентації географічної інформації» чи «просторові репрезентації». А що так людина набуває, закодує, зберігає, відтворює та маніпулює інформацією про навколишній простір, певна місцевість, відображена в індивідуальній чи колективній свідомості, є когнітивною репрезентацією навколишнього світу.

Мислимі таким чином мапи, по-перше, задають певний маршрут людини, по-друге, дають можливість вивчити просторову поведінку, по-третє, виступають механізмом запам'ятовування розташування певних об'єктів. До того ж, такі мапи є засобом структурування та поповнення знань людини про навколишній світ, а також уявними моделями світу. Передусім у них міститься «локалізаційна» інформація географічного характеру, зокрема знання про дистанцію до певних об'єктів та про напрямок щодо них. За нею йде «атрибутивна» інформація з якісними характеристиками тих чи тих об'єктів, розташованих у навколишньому просторі. А той факт, що зазвичай напрямки давніх мап викривлені, відстані розтягнуті або стиснуті, великі форми не відповідають своєму дійсному масштабові, свідчить про їхню відносну незавершеність (жодна така мапа не вичерпує всього реального простору), наявність перекручень (суб'єктивний світ людини практично ніколи повністю не збігається з реальним), схематизованість і спрощеність.

Однак саме старі мапи можуть нам відкрити цілі втрачені світи. В черзі забутих світів картографування – Станиславів/Станіслав. Адже тут міський ландшафт, який визначав форми життя/досвіду людей та місця, сформував *Genius loci*, який сигналізує про минуле. Воно ж допомагає «відродити» нашу пам'ять про місто спочатку у фортечних мурах, а згодом і поза ними, яка (ре)конструюється проектними, кадастральними і ситуаційними планами, ескізами, фіксаційними і туристичними планами, тактичними і виборчими мапами тощо.

А що від часів «картографічної революції» XVI–XVII сторіч у Європі кожна освічена людина, яка цікавилася широким світом, могла від якогось часу знайти на мапах і Станиславів теж, то важливою є спроба впорядкувати всі досі відомі картографічні джерела нашого міста – від найдавніших часів і до початку 1940-х років, бо в різні історичні періоди мапи створювали для задоволення різних потреб – політичних, адміністративних, військових або економічних. Тому-то кожен історичну епоху нашого міста, яка мала свої характерні риси, можна назвати ще й періодом візуалізації міського простору, «добою картографування». Як відомо, це були різні часи: картографії конфлікту й картографії діалогу поміж містянами різних національностей і багатьох

релігій – в умовах чужинецького панування (польського, австрійського, знову польського, німецько-нацистського) й відсутності національної державності. Яскраве свідчення того – майже повсюдна відсутність (окрім плану 1919 р.) картографічних джерел власне українського походження.

Тому я висновую, що на підставі цих джерел, принципово є можливість дослідження історії повсякденностей та історії ментальностей у Станиславові/Станіславі. Адже саме форма і зміст картографічних джерел дає змогу побачити на власні очі, як мислилися місто в XVII ст., як фіксували його межі у XVIII; як у XIX ст. воно мирно приєднувало до себе навколomisькі села, шляхи, вулиці і провулки, як розширювалося місто на початку XX ст. і, нарешті, як війни, вибори і туристика (яка стала популярною після отих війн і виборів) вплинули на урбаністичний образ вже сучасного Івано-Франківська.

ПРО ГОСПОДАРІВ КАМІННИХ

Пам'ятники, як люди. Народжуються від майстерності чи бракоробства їхніх творців, живуть, як уже їм визначила доля, хворіють і страждають від природних катаклізмів та набутих вад і, врешті, відходять у свої, пам'ятникові, засвіти – од часу, руйнувань і знищень, старості.

Часом пам'ятники поймає страх перед людською комедією – комічною й трагічною, злету і падіння, життя і смерті, яка підносить мармурові, бронзові й цементовані шедеври і боввани на недосяжні для смертних висоти та ідеали. А що пам'ять і кожного з нас, і спільноти громадян – неоднакова, зосібна у містян різних поколінь, професій і вподобань, ідейних шаблонів, національностей і релігій, то зрозумілим є наше непереборне хотіння олюднювати міську історію. А тим часом пам'ятники як фігури часу розкидали, розкидають і розкидатимуть на загальноєвропейські шахівниці сумління. Вони ж бо, залишені напризволяще своїми будівничими поміж *своїх* і *чужих* народів у вигляді монументів цісарям і цісаревій, князям і королям, полководцям і невідомим воякам, партійним бонзам і святим угодникам, мусять боронитися од часу і людей, якими теж колись були...

Йдучи слідом за Прохаськом, слід визнати, що кожне порядне місто мусить мати не тільки мури і брами, а й пам'ятники, котрі наповнюють урбаністичний ландшафт символічним, а zarazом і міфічним сенсом людських перемог і поразок, кохання і зради, миру і війни.

О, якби пам'ятники могли говорити! Вони б під тягарем коштовного каміння і заліза закричали від бажання промовити правду справжніх причин

їхніх народжень і смертей! Одні б бажали возвеличення славних звитяг і підкорення неісторичних народів, другі воліли б увіковічення слабкості перед світовим духом, фатумом і невидимим Промислом, треті – від нестями *щось* збудувати, спаплюжити якусь площу, вулицю чи перехрестя новомодним покручем-пам'ятником, указати напрям до державної установи, церкви чи школи так, *щоб усі пам'ятали*.

Монументи мають свої офіційні документи – метрики чи паспорти, які надають зазвичай непричетні люди. Це надписи або невеликі за обсягом таблички з датуванням життя, часто в один бік – у бік народження, але не смерті. Щоправда, такі от пам'ятникові метрики часто «підмальовують», «підправляють», «прикрашають» на догоду чиновникам чи режимам. Тому-то на нашому шляху трапляються старі/нові пам'ятники з відомими з дитинства обрисами колишніх вождів, на новий лад з патріотично відкритими обличчями наших патріотів. А інколи таких от метрик і зовсім немає – їх просто вкрали, продали, переплавили на метал...

Пам'ятники вимагають від одних пошани, відданості ідеям, во ім'я яких їх звели, від других – поклоніння особам чи подіям, яким вони присвячені, відправлення шабашів збанкрутілих ідей на таких смітниках історії, од третіх –

засліплення і оніміння від сили творчого пориву будівничого.

Що ж нам можуть передати добрі і погані пам'ятники?

По-перше, незалежність. Від самих себе і спільноти громадян.

По-друге, шалене прагнення почестей. Для увіковічених у камені і тих, хто до них приходитиме.

По-третє, романтизм їхніх творців. Кожен правдивий монумент поставав як наслідок взаємодії мистецького і духовного.

По-четверте, вміння гарно одягатися. Всі порядні пам'ятники мають чуття моди і смаку.

По-п'яте, любов до самотності і егоїзм, які притаманні і героям, і творцям, і поціновувачам прекрасного.

По-шосте, звичку не соромитися прилюдно плакати і молитися.

По-сьоме, добротивість до свого народу, жорстокість до чужих націй.

По-восьме, вміння не боятися визнавати свої помилки. Це стосується кожного зокрема і цілого народу.

По-дев'яте, комплекс вищості однієї нації перед другою.

По-десяте, бажання руйнувати погані і будувати гарні пам'ятники.

І, нарешті, фантазувати на історичні, і не дуже, теми.

Камінні господарі нашого міста – це історія пам'ятників, які одного дня з'явилися в нашому місті, щоб продемонструвати міць і велич імперій. Це історія «старших братів», які зробили все, щоб місцеві автохтони-українці вже скоро не були схожі на своїх батьків. Це історія міста, яке примудрилося мати цілу копицю різних пам'ятників, проте доводить, що від цього місто виграло, а тепер, утративши колишню ідентичність багатомовного міста, робить вигляд, ніби це не змінило нашого сьогодення в Івано-Франківську. І все це зайвий раз переконує: жоден герой пам'ятника ніколи не помре, бо в кожного свої спогади, а забути своє минуле, закарбоване в мармурі, бронзі чи цементі, звісно, можна, та це не означає, що пам'ятників можна позбутися.

ПРО ФАНТОМ КРАЄЗНАВЧИЙ

Про цього представника станиславівської традиції неможливо не писати. Що зрештою й робили всі, хто лиш хотів зажити собі слави того, хто щось розуміє в історії нашого міста. Тому-то Барончеві сучасники, його послідовники і критики писали і говорили про його Станиславів. Одні з них підносили Садока Баронча на мислимі висоти, другі – свідомо опускали, використовуючи дослідницький текст для «історичної» ревізії.

Історики ще довго сперечатимуться, хто ж насправді був перший у своєму трактуванні основних віх Станиславова, головню як міста-фортеці Потоцьких (я сказав би фортеці-фантома в історії) і града багатьох, погано пов'язаних між собою культур. Однак уже сьогодні, на часовій дистанції 150-літнього існування Барончевої праці, можна стверджувати, що вона стала підмурівком для «базового» польського погляду на минуле «ідеального міста» в межиріччі Бистриць. І це подвійно дивно, що домініканин-вірменин дав свій погляд на історію його рідного міста, тим самим вклавши до рук симпатиків і критиків уявну хоругву пропольського і прокатолицького змагання за спадщину Станиславова. Нині вона ніде не поділася, і її дуже зручно використовують потрібні то тут, то там історики, краєзнавці і просто містолюбці, причому з обох боків.

Грунтовна студія Баронча вкотре зачіпає дразливе запитання «Чи *наш* Станиславів?» Переконаний, що відповідь тут не має однозначності, а передбачає бодай кілька варіантів.

Станиславів Баронча, поза сумнівом, – багатолікий організм з виразними польськими, вірменськими і єврейськими особистостями. Є в ньому і місце тутешнім русинам-українцям. Ніде правди діти, про нас автор згадує зрідка, вкотре намагаючись підтвердити, що десь до «весни народів», яку дала нам цісарщина, місто, яке нині

називаємо Івано-Франківськом (у затінку Львова і посередині шляху до Чернівців, як в Андруховича), було вузловим пунктом саме польської національної культури, її дідичів і давніх гетьманів ...

Сучасна тенденція «змагання жертв» – хто кого, хто більше, хто має рацію і хто більше постраждав з першого погляду не надається до праці Баронча. Але сама вона промовляє: неможливо і негонорово змагатися з трактуваннями середини ХІХ сторіччя, їхніми макаронізмами, архаїзмами та просто -ізмами у варіанті станиславівського краєзнавства. Бо ж останнє в панегірично-єлейному пафосі глорифікувало шляхетну людину, шляхетну родину і шляхетну Вітчизну. Мусимо зважитися сприймати автора та його твір передусім як «дитя» такої собі дивної епохи – переходу від монархізму до конституційного лібералізму й закостенілої церковної доктрини. Звісно ж, ніхто не сумнівається в щирості поглядів і світогляді автора, відданості його католицькій церкві. Важливо зрозуміти архітектоніку його тексту, знайти його наголоси на нібито важливих речах в історії Станиславова, і гідне пошани бажання зібрати якнайбільше маловідомих джерел, частина з яких уже тоді зникала зі світу людського.

А тому, якщо майже дві третини тексту Баронча – неприхований гімн Потоцьким та до нудоти маловартісний опис того, хто і як реагував

на похорон шляхетної особи, то перша третина тексту – насправду оригінальна. Бо в ній знаходимо цікаві описи міського цехового устрою, які свідчать, що Станиславів – таки місто з деякими західноєвропейськими традиціями (як тут не згадати Прохаськове місто – але ще з мурами і вежами). Інша річ – практика маґдебурзького права, яку описав Баронч, закріплювала вже надто традиційні польсько-католицькі впливи у станиславівській міській цивілізації.

Здається, що Барончеві вдалося досягти мети: нагромадити чималий дослідницький матеріал, покликаючись на доволі солідний корпус історичних джерел, виробити власний краєзнавчий стиль і майже назавжди увіковічити самотній шляхетський сегмент у міській минувшині. Це в нього безумовно вийшло. Чому? А тому, що якби це було не так, то, певно, його тексти не крали б і не подавали б як власні, а отже і не було б у нас грона краєзнавців-немістолюбів, таких собі крадіїв од міської історії. Дуже вже спокусливо виглядали для них матеріали, які впорядкував і описав самотник-домініканин.

Читаючи нині правдивий український переклад твору «Пам'ятки міста Станиславова» Баронча, замислімося, чому досі не маємо справжньої і неміфологізованої історії нашого міста не лише в її повному обсязі, а й окремих

історичних періодів. Чи ж не свідчення це того, що покоління сумлінних істориків-містолюбів час від часу переривала «школа плагіаторів»? Цікаво, а що сказав би Баронч, який уже давненько в засвітах, а його тексти, як перекотиполе, кочують з одних опусів до других.

Отже, прочитаймо наше першоджерело, нашу міську першооснову. По суті твір Баронча не можна віднести ані до історичних, ані до краєзнавчих праць в сучасному їхньому прочитанні. Однак це вже класичний текст, який створив за власним баченням гідний син Станиславова, покатоличений мадярський вірменин отець-домініканин Садок Баронч. Як автор великого та щирого тексту про наше місто він святою вірою і правдою пізнав свій час і його особливості.

Текст Баронча можна читати по-різному – із захопленням або зі зневагою до окремих історичних подій, історичних постатей і трактувань історії нашої державності. Але він такий, як є – пересипаний польщиною, уривками зі Святого Письма, зумисне підлаштованими до фрагментів, залюблений у польську культуру. В текстах історика і релігійного діяча ми не побачимо Станиславова, де люди створювали імідж містові, робили його європейським, як це бачить Жеребецький-молодший. Якщо в останнього історію нашого міста завжди творили

люди і то різних національностей, то у випадку Баронча – це були, перепрошую, лише Потоцькі.

Праця Баронча допоможе багато чого зрозуміти допитливим читачам не лише про рушії нашої спільної історії, але й про її гальма. Без дослідження Баронча зрозуміти давній і новий Станиславів просто неможливо...

Після Баронча, історика Станиславова періоду напередодні «мармолядової пожежі» 1868 р. – жирна і товста риска в краєзнавстві: нічого нового і нічого оригінального. Лише перекази і переспіви, без жодних емоцій щодо інших станиславівських народів – українців, німців і ще тодішніх, але вже асимільованих вірмен.

ПРО МІСТА ОПИСУВАННЯ

Не відомо чи знайшлася б у багатотомній книгозбірні з історії нашого міста схованка для брошури, автором якої був майже призабутий нині «твердий русин» Бенедикт Площанський. Адже його погляд, використовуючи сучасне трактування «його і товаришів» праці на політичній ниві Галичини ХІХ ст. однозначно трактується як ворожий українству і його національному відродженню. Тим паче, що сам Б. Площанський як автор краєзнавчих розвідок, почасти

компіляцій з відомих галицьких джерел, це одна фігура, а Б. Площанський-політик і громадський діяч – протилежна в ідеологічному сенсі постать.

Наш допитливий читач, напевно, вже втомлений однотипним початком усіх дотепер відомих розвідок ХІХ – початку ХХ ст. про Станиславів. Адже в них ідеться про без перебільшення якийсь «дивовижний» випадок, навіть «чудо на Бистриці» (перефразовуючи відомий історичний факт) і надзвичайне бажання Потоцьких закласти своє місто, радше фортифікаційний пункт. На жаль (чи на щастя?), і Б. Площанський починає свою книжечку саме так – уподібнюючись до сучасних йому авторів, які писали про Станиславів. Він рясно використовує архівні, чи швидше магістратські, документи (частина з яких канула в Лету ще до початку «нового», ХХ сторіччя), дошуковується окремим сюжетів та цифр з новочасної історії міста.

Книжечка галицького краєзнавця, а від якогось часу і москвофіла Б. Площанського – історичний погляд на польсько-шляхетське місто над Бистрицями, яке колись зупинилося тут у поході Потоцьких на схід. Від решти краєзнавчих видань історія Станиславова *а-ля* Площанський відрізняється виразним галицько-руським духом, бажанням автора «вписати» в міський контекст автохтонну українську людність. Повсякдення і поведінку останніх він показує через інтегрованість в «чуже» місто, релігійні практики та поодинокі

інституції. Незважаючи на відверто польсько-єврейський характер міста, Б. Площанський описує і цілком «руські» місця Станиславова, вплітаючи в історичний контекст передмістян і містян, поодиноких урядників і церковних достойників.

Цікаво, що Б. Площанський не вважав свою студію особливою і науково бездоганною, а тільки спробою подати свій напіворигінальний виклад минувшини і сьогодення його Станиславова. За це йому належить і честь, і хвала, незважаючи на політичні вподобання і поступове зречення всього українського.

Замислімося: а чи стане духу в наших сучасників, наприклад депутатів чи очільників муніципалітету, лідерів місцевих партійних комірок чи просто пристосуванців-функціонерів, сісти за стіл і ґрунтовно описати майже достовірну історію сучасного їм Івано-Франківська? Але важливо тут було б справді *описати*, а не *переписати* (як це часто бачимо в газетних публікаціях і «серйозних» виданнях з міської історії, надрукованих за гроші платників податків, які ніхто ніколи не рецензував...). Чи не зацікавив би, приміром, нас якийсь сторонній погляд на історію вже українського (після 1991-го) Івано-Франківська, його політичний і культурний феномен або відносини всередині міської господарки – надприбутки і надзбитки? Звісно, відповідь риторична... Це власне і є той питомий приклад

того, як далеко ми сьогодні від ВБ. Площанського і його покоління станиславівських краєзнавців.

Читаючи нині скупі рядки про «галицько-руський» Станиславів, проте не забуваймо, що їх написала людина, ще не інфікована смертельною болячкою москвофільства, дещо інший Площанський. Поміркований, ґрунтовний як історик і виважений в оцінках минулого і сучасного. Якщо ми це зрозуміємо, тоді й не припадатиме пилom його брошура у спільній книгозбірні під назвою «Наш Станиславів».

ПРО ПАТРІОТИЗМ НЕМАЛИЙ

Ще сторіччя тому австрійські українці могли б висловити своє ставлення до ясновельможного цісаря словами Осипа Маковея: «Люблю я пана цісаря – страх люблю! Він мене і десятої частини так не любить, як я его». Місцеві люди й справді ставилися з великою повагою до австрійського цісаря, навіть тоді, коли величали його «рудим лисом» і дозволяли паскудити клятим мухам його богоподібний портрет. Задивляючись на Франца-Йосифа, українці не лише галицьких і буковинських містечок, а й інші містяни з-поза Дунайської монархії не думали про революцію. Натомість українці в покорі сприйняли зміцнення польського сепаратизму і власне відсторонення у

формуванні адміністративно-політичного життя в Галичині, особливо після 1867 р. Бо регіони Австрійської імперії в різний спосіб пізнавали лібералізм, брали його в корони і неоднаковою мірою пішли шляхом побудови власної державності після розвалу імперії. Але саме Франц-Йосиф асоціювався для народностей імперії як гарант культурно-національного та політичного розвитку, такий собі вселюбний батько, «татко цісар», що думає лише про добро своїх підданих.

В історичній пам'яті наших прадідів Франц Йосиф викликав позитивні асоціації. Є й нині в покоління, що може судити про Австрію лише з переповідок та передруків, певна туга за цим старим добрим часом, часом не до кінця реалізованих надій, але невтомної та жертвовної праці. Ніде правди діти, австрійські політичні процеси у другій половині ХІХ ст. переконують, що «вселюбний батько» таки більше любив галицьких поляків, ніж українців. Для галицьких українців на довгі роки стало практикою відправляти до Відня монархові незчисленні листи з проханням «боронити руський нарід». Щодо полагодження стосунків між поляками та українцями у Східній Галичині, то австрійська корона від 1867 р. (за винятком короткого періоду «нової ери» 1890–1894 рр.) посіла «позицію невтручання».

За цісарщини західні українці виплекали в собі традицію парламентської демократії, традицію

організованого суспільно-політичного життя, політичну еліту, традицію реальної багатопартійності, реальних змагань і дискусії політичних ідеологем. Але така спадщина незрівнянно бідніша порівняно з поляками, угорцями та навіть чехами. Так, ліберально-конституційна монархія відкривала широкі можливості перед галицьким українством, але воно не завжди здатне було ними ефективно скористатися. Конституційний лад Австро-Угорщини забезпечив можливості для господарського, політичного й культурного розвитку українців. Треба було лише вміло й наполегливо їх використовувати. Адже галичани тоді жили за західноєвропейськими стандартами і в одній державі з такими тепер «далекими» Віднем, Прагою чи Трієстом. Більшість наших краян цінувала широкі можливості для національної освіти, розвитку культурного і церковного життя, особисті свободи, за які підданам Романових довелося запекло боротися.

Розшарування галицької суспільності за мовними й ідеологічно-партійними критеріями вповільнювало культурно-політичний поступ і робило неможливою ефективну конкуренцію передусім з польськими інституціями. Саме за цісарства Франца-Йосифа, а в ширшому розумінні – за «мамуні Австрії» і «бабуні Австро-Угорщини», ми як політична нація еволюційно дозріли до державного життя і повною мірою

інституціоналізувалися перед проголошенням Західноукраїнської Народної Республіки...

Алоїзій Шарловський – майже невідома постать в станиславівському краєзнавстві. Це практично забута фігура педагога, який поєднав у собі риси історика, статиста і природознавця-географа кінця XIX ст.

Навіть ті декілька містознавців, які протягом останнього сторіччя виявляли інтерес до його особи, не усвідомили ролі А. Шарловського в історії австрійського Станиславова. А проте польське краєзнавство Станиславова габсбурзької доби має ким пишатися.

Без перебільшення галицьким і буковинським містам і містечкам за цісарщини вдалося витворити середньоевропейський мікрокосмос, в якому перепліталися національні долі і сімейні хроніки народів старого континенту. В цьому сенсі Станиславів не був винятком. Адже все мовлене виходило з переконання, що саме Габсбурги і Австрія створили на своїх північно-східних теренах живий етнографічний музей, де можна було досліджувати різні етноси, відмінні мови та окремішні звичаї. Однак слід застерегти, що з погляду такого собі «музейництва» і експонати, і їхні охоронці, та, власне, експозиції були дуже різні. Хоча певну рацію панівна династія та крайова влада, безумовно, мали. І стосувалося це доби енергійного збиральництва й колекціону-

вання історичних фактів, статистично-емпіричних відомостей і географічно-фізичних описів. Ініціаторами цього були не лише педантичні австрійці, чия частка в державному управлінні наших земель відтепер змаліла, а й місцеві поляки – набагато сильніші в політичному й організаційному поступі.

Під цим оглядом у 1880-х рр. з'являються зшитки фундаментального польськомовного «Словника географічного» – тогочасного компендіума знань про власне польські землі та їхніх мешканців і інші слов'янські країни. Нагадаю, що до нашої першої правдивої національної енциклопедії, відомої як «Українська Загальна Енциклопедія», дійшло лише в середині 1930-х рр.

Можна припустити, що праця А. Шарловського – соціоісторична розвідка з домінантним у ній економічно-господарським чинником. А виходячи з професійного зацікавлення автора, можна вважати його дослідження одночасно й великим уроком для його, польського, народу, хай навіть на нібито малу і нецікаву для загалу тему. Та саме такі теми, які озвучили десятки подібних до А. Шарловського вчителів польського духу, й спровокували в доброму сенсі потяг до місцевої історії на мікрорівні та до історії так званих кресів – на макрорівні. І для польськомовних цісаревих підданих це було, мабуть, не так і зле. Бо вони вже давненько марили відновленням Польської

держави в разі сприятливої геополітичної комбінації. Хоча, ніде правди діти, такі і подібні до них краєзнавчі студії і надалі поповнювали вже досить повні книжкові полиці, які творили міф польськості та зацного лицарства в нашій місцевій історії. А тому загалом праця А. Шарловського суттєво прислужилася польській історіографії Станиславова та нашого краю.

Спитаємо себе відверто, чому не знайшлося жодного місцевого дослідника в тогочасному Станиславові, який подібно до о. С. Баронча чи А. Шарловського так скрупульозно вивчав би далеку і сучасну йому історію рідного міста та співвітчизників? Чи, може, ми ще не знаємо його імені? Здається мені, що тоді наша місцева еліта – духівництво, гімназійна професура, народні вчителі й окремі небайдужі містяни – була зайнята набагато важливішими справами. Літературою й науковими працями про Станиславів не цікавилися представники й так званої творчої інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. І це має певне пояснення, бо після кожної війни чи окупації змінювалося саме станиславівське середовище. Старі активні містяни були заклопотані роздобутком хліба насущного, гинули у воєнній круговерті чи опинялися за тридев'ять земель, а нові не могли осмислити того, що тут діялося до них. Тому якщо в сенсі цісарських міст наших одвічних теренів застосувати метод аналогій до

праці А. Шарловського, то, безперечно, його Станиславів – драма в одній дії. Поза нею ми не побачимо національного відродження станиславівських українців, їхнього духовного, культурного і соціального змушнення у ще не власних міських мурах чи середмісті.

Драма в одній дії А. Шарловського – з чималим прологом до станиславівської минушини й сучасності (другої половини ХІХ ст.), який узагальнив гімназійний професор, але ще без такого потрібного епілога. Його в цій польській історії нашого міста дописуватимуть, чи радше переписуватимуть, інші автори – сумнінні та цілком байдужі до місцевого історичного матеріалу. Ці майбутні автори – менш лояльні і безапеляційні до «несвоїх» – «чужих». До тих, стосовно кого вже наприкінці 1910-х рр. вони закипатимуть етнічною ворожістю та національною нетерпимістю...

Для мене історія – це не цукерок у гарній обгортці. Ба більше, історія – це не панацея від усіх національних поразок і хвороб. Ще гірше: історія – не наложниця і не шльондра будь-якого режиму. Але ж історія – це саме та складна і непередбачувана галузь пізнання, яка свідчить, що нікого і ніколи ще не навчила, як жити далі. Історія – наука, яка мусить мати сміливість на відверті відповіді за дразливих запитань. Сьогодні, можливо, саме той випадок. Праця нестаниславівця, уродженця далеких литовських

земель, поляка А. Шарловського робить виклик багатомістолюбцям.

Перше. Чи був австрійський Станиславів сповнений духом полікультурності, духом співжиття і взаємоповаги представників різних культур, чи став він ідеальним для тих, хто проживав у ньому в середині і наприкінці ХІХ ст.?

Друге. Чи доводить австрійський Станиславів, що від другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. він викликав подив у сучасників і захоплення в нащадків? Сьогодні запитую себе, чи ж насправді тут, у багатомовному місті, було доведено, що народи-сусіди можуть досягти величезних здобутків у душі спільної культури, що розрізнені національні, релігійні громади могли мирно дійти великої спільної ідеї.

Третє. Спокусливо було б стверджувати, що Станиславів кінця ХІХ ст. був дивовижним містом, де в одному товаристві вільно почувалися українець, поляк, єврей, німець і вірменин, де можна було розмовляти українською, вірменською, польською, німецькою та ідиш – і тебе розуміли. Проте відомі історичні колізії загальнодержавного і локального характеру переконують в іншому.

Насмілюся стверджувати, що станиславівське українське краєзнавство в часи А. Шарловського так і не народилося – воно ще було в зародку

загальнокрайового національного поступу місцевих українців. Відбулося це набагато пізніше, коли змінилися обставини творення, а найголовніше – виникли ідея і бажання професійно говорити про наш, український, Станиславів.

ПРО ПРОРОКА СЕРЕД «ЧУЖИХ»

В історії кожної нації є миті, коли на обрії її буття з'являються Пророки. Так є, і так мусить бути, що ними є визнані людьми (інколи запізно) та історією велетні Духа, чії життя і боротьба є літописом страждань за кращу долю рідного народу.

В історії двох великих європейських націй – української та німецької теж були і будуть могутні постаті, люди-символи. Як тут не згадати Івана Федоровича і Йоганна Гуттенберга, Тараса Шевченка і Йоганна-Вольфганга фон Гете, Івана Франка і Фрідріха Шиллера, Лесю Українку і Неллі Закс, Василя Стуса і Бертольда Брехта, які окреслили контури й визначили орієнтири національного буття власних народів на цілі сторіччя. А що свій творчий потенціал вони брали з невичерпного джерела християнства і його євангельської проповіді миру і любові, зовсім не випадково наші народи явили світові імена Мартіна Лютера і Йосафата Кунцевича, Андрея Шептицького і Теодора Цеклера.

Саме тому подвижництво двох останніх, кір Андрея й кір Теодора, незважаючи на національні, конфесійні та обрядові відмінності церковних інституцій, які вони репрезентували у кривавому і людиновбивчому ХХ сторіччі, натеper є важливим для розуміння історії наших народів. Адже як перший, так і другий, і навпаки, ці ієрархи були правдивими батьками своїх Церков, які прикладом свого євангельського життя – вірою і щоденною працею – несли поміж українців і німців знамена Віри, Надії і Любові до своїх сусідів, які сторіччя жили в Галичині пліч-о-пліч, незважаючи на тодішні (почасти штучні) етнічні та релігійні границі.

Недаремно ж німецькі євангелісти нарекли Теодора Цеклера «батьком галицьких німців», а українські греко-католики вже не одне десятиліття називають Андрея Шептицького «Владикою Андреєм», вкладаючи в ці прості, а водночас промовисті формули глибинний зміст відданості Вселенській Христовій Церкві і її духовним очільникам. І не тільки за те, що вони на жорстокість панівних за їхнього часу політичних режимів – польського, совєтського, нацистського відповідали проповіддю любові до ближнього, незважаючи на його національне і майнове походження, на пропаганду насильства між націями – будівництвом мостів приязні й

добросусідства, на провокування релігійних сутичок – міжконфесійним діалогом. А й за великі організаторські таланти, спрямовані на те, щоб «слово стало ділом», на практичну реалізацію жертвовної любові до вірних не лише їхніх церковних спільнот. Власне за це таких людей, які колись були поміж інших на землі, називаємо *Пророками у своїй Вітчизні*. Бо і для Шептицького, і для Цеклера Галичина та її народи, з-поміж яких найперший, українці, були їхніми «малими Батьківщинами».

А що для уродженця Померанії Цеклера через його свідомий вибір Галичина стала другою Вітчизною якихось півтора сторіччя тому, то для нас нині суцільно важливим є розуміння причин, мотивів і діяльності цього духовного лідера галицьких німців у багатоетнічному середовищі тодішніх Габсбурзької монархії, Західноукраїнської Народної Республіки, Другої Речі Посполитої, в умовах першої советської та нацистської окупацій. І завжди – у тому заплутаному осередді конфесій, націй та культур, яким, щонайбільше до Другої світової війни, був Станиславів, який вже понад півсторіччя ми, українці, називаємо Івано-Франківськом. Власне в нашому місті Т. Цеклер провів більшу частину свого життя, поклавши його на створення і належне функціонування благодійних закладів для дітей, незважаючи на їхню

етнічну чи конфесійну належність, на пропагування міжетнічного й міжконфесійного діалогу.

В останні роки з допомогою та за ініціативи істориків, краєзнавців і колекціонерів, а більшою мірою небайдужих до рідної історії перекладачів, вдалося популяризувати постать Т. Цеклера, а об'єднання «Моє місто» видало перше коментоване і науково відредаговане українське видання спогадів Ліллі Цеклер «Бог чує молитву». А що наклад дев'ятого випуску серії «Моє місто» швидко розійшовся між зацікавленими читачами, а примірники цієї книжки вже вкотре просить надіслати до своїх фондів Німецька національна бібліотека в Лейпцизі, то, безперечно, спостерігаємо зацікавлення українських читачів історичними сюжетами багатосторонньої взаємодії містян різних національностей, артикульованої насамперед і завдяки Т. Цеклерові.

Саме тому в містолюбців не було застережень щодо видання в серії «Моє місто» нової публікації про кір Теодора та його станиславівські благодійні заклади. Суттєвим є і той факт, що її автором є його онук Еразм, який після своєї бабусі Ліллі докладно описав Цеклерове життя і діяльність у Галичині та Станиславові. До того ж, поглянувши на джерельну основу репрезентованої книжки (а вона більшою мірою епістолярна, тобто така, що спирається на писемні джерела особистого походження – листи й щоденникові записи) і зіставивши

окремі сюжети з досі описаними фактами в інтерпретації Л. Цеклер, можна стверджувати про *інтертекстуальність*, а отже діалогічність текстів на лінії бабуся – онук. Адже саме тому презентований у нашій серії текст я розглядаю ще й як своєрідне мереживо інших текстів (найперше приватного листування), свідомих і несвідомих запозичень, які, нашаровуючись, творять нову художню реальність, що може вести й до ідеї розгляду тієї чи іншої культури в певний період її існування як особливого тексту-культури.

Одним із проявів такої інтеркультурності і є художнє зображення буття тієї чи тієї суспільної/ національної/ політичної групи на межі кількох культурно-національних просторів, їхні взаємо-переплетіння та взаємовпливи, зокрема в умовах українсько-німецько-польсько-єврейського простору Галичини і зокрема Станиславова. А що центральною фігурою цих текстів є Теодор Цеклер, то в текстах про нього з'являється додатковий вимір – *інтеркультурний складник художнього світу* авторів (зосібна Ліллі та Еразма Цеклерів). Такий теоретичний підхід може, як мені видається, бути надзвичайно продуктивним, зокрема при дослідженні перебігу життя тих акторів етнічних спільнот, чия діяльність закорінена в різні сфери людського буття, формуючись власне на пограниччі релігій, культур, мов, історичних та національних традицій.

Тексти Е. Цеклера про свого діда вже самі по собі цікаві, адже подають цікаву, завдовжки в ціле ХХ сторіччя, рецепцію діяльності цього відомого діяча німецьких і почасти українських християн-євангелістів, особистий досвід та враження, отримані від рідних і близьких кір Теодора, переосмислення його місця і ролі в національній та персональній історіях. Тому-то я стверджую, що Цеклерова сага є важливим і неодмінним атрибутом не тільки минувшини власне галицьких німців, а й українців, а точніше українського (і не тільки) Станиславова.

По-перше, за допомогою тексту Е. Цеклера можна спробувати окреслити перебіг діяльності його діда як очільника галицьких євангелістів та процес поширення його ідей у багатоетнічному середовищі Станиславова – це дозволить визначити його мотивації у формулюванні ідейних позицій, чинник національної ідентичності і політичної обумовленості його загальножиттєвих постулатів як духовної особи і політичного актора.

По-друге, тексти про кір Теодора дають відповіді на розуміння складних обставин воєнної доби, зокрема років Першої світової війни, чому галицькі німці, причини українсько-польського конфлікту в Галичині 1918–1919 рр. і визначають роль Т. Цеклера у державотворчих змаганнях українців у часи ЗУНРу. Це, власне, і є той шлях до визначення політичного темпераменту визначного

релігійного діяча, а також з'ясування тих істин і цінностей, які для нього особисто були важливі у процесі (не)можливого міжнаціонального примирення.

По-третє, книжка, яка є сучасною інтерпретацією листів та інших джерел приватного характеру, дає змогу чітко побачити спільне і відмінне, загальне та особливе в церковному і громадському служінні Т. Цеклера, а вже потім визначити його місце в надзвичайно заплутаному спектрі міжнаціональних взаємин, зокрема українсько-польських і німецько-польських.

А ще тексти онука про діда показують наше місто в дещо іншій конфігурації, адже більше ніде в подібних джерелах мемуарного типу не знайдемо цікавої інформації про початок і перебіг двох світових воєн, репресивні заходи польської окупаційної адміністрації і «перших советів», свідчення про людські стосунки й взаємодопомогу в умовах людинобивчої політики, активну і безкомпромісну боротьбу німця-протестанта проти нацистського режиму тощо.

Тож на завершення зауважу, що в напрямку меморіалізації Т. Цеклера та його благодійних закладів у нашому місті зроблено чимало. На його честь перейменували вулицю, за сприяння німців – уродженців Галичини встановили меморіальну дошку на будинку колишньої німецької народної школи (згодом – приватної євангелістської гімна-

зії), час від часу в місцевій пресі згадується його внесок у розбудову життя німецької громади, а також висловлюється щирий жаль за зруйновані й доведені до аварійного стану будівлі, де колись жили і працювали Цеклерові співробітники і він сам. Цього, очевидно, мало.

Проте досі в місті немає навчального закладу, який би назвали на честь цього відомого містянина (хоча за логікою це мусила б бути ЗОШ № 11 або гімназія № 2 – історичні будівлі, безпосередньо пов'язані з діяльністю Т. Цеклера), не встановлено пам'ятного знака на місці зруйнованої в 1970-х роках советським режимом кірхи, а що найголовніше – як містяни, так і урядники не замислилися над заснуванням в Івано-Франківську міської премії за благодійність та опіку над дітьми імені Теодора Цеклера. На часі створення й міського українсько-німецького товариства інтелігенції, яке б носило Цеклерове ім'я, або ж заснування громадської ініціативи «Дім Цеклера».

ПРО ФАКТОЛОГІЮ МОНОЕТНІЧНУ

Багатосюжетна збірка історії Станиславова точно буде неповна, якщо ми не зважатимемо на великий (інколи переобтяжений різними прізвищами і регаліями) інформативний опис минувшини міста поляка Каміля Баранського. Про

цього історика-краєзнавця, нашого сучасника ми майже нічого не знаємо. Найімовірніше, він дослідник 1980-х років, таким постає і в сучасних галицько-краєзнавчих виданнях. Власне тоді, 1988 р., у Лондоні друком з'явилася ошатна книжка під промовистою назвою «Колишні воїни, хлібороби, хасиди... Розповіді про землю Стрийсько-Станиславівсько-Коломийську». Тут ми знайдемо тексти і про Стрий, і про Станиславів, і про Коломию.

Оминаючи видимі позитиви власне «станиславівського» тексту, одразу ж відзначмо дещо інший авторський погляд на нашу історію. З одного боку, це свідоме пропагування польськості та особливо Другої Речі Посполитої (держави поляків на відтинку між Першою і Другою світовими війнами), а з другого, цілком несподіване для непольського читача трактування національно-визвольної боротьби українців (вставки про створення УПА та дивізії «Галичина» – назагал нейтральні). Тим більше, що текст К. Баранського можна (що і зроблено) поділити на два великі блоки – до і після 1919 р. Тут, очевидно, і криється загадка для сучасного читача-українця: чому саме 1919-й є тим вододілом, рубіконом, який і автор, і читач мусять перейти разом? А йдеться тут авторові передусім про чітке маркування хронотопу, коли наші етнічні землі знову опинилися під польською займанщиною, на що погодилися всі тогочасні

цивілізовані народи та їхні уряди. Відтак почалася славетна, без перебільшення, доба будівництва національної держави для поляків і важка й суперечлива – для галицьких українців. Тому не можна приховувати від сучасного читача цілком дивних і, певна річ, недоречних (як на серйозного автора) пасажів про політичне і громадянське рівноправ'я «чужих» (українців, євреїв та інших) з поляками саме в 1919–1939 рр. Тим гірше для автора, який, «доводячи» це, наводить аж десять аргументів на користь власної думки про нібито реальні права національних меншин (нагадаймо, що саме українці були найчисельнішою такою меншиною – до речі, на власних етнічних землях). А правда була інша, за що авторові слід було б посоромитися за одностороннє і прямолінійне твердження, що Друга Річ Посполита була прикладом цивілізованої країни, яка визнавала права етнічних меншин і всіляко їм сприяла. Йдеться-бо не тільки про сумнозвісні пацифікації 1930-х років («умиротворення» українського населення), знищення його політичних, релігійних і культурних інституцій, а й про творення атмосфери страху й ненависті до всіх «чужих», зокрема й українців, а за нами і євреїв та інших народів.

Не зупинятимемося на історичному екскурсі «до 1919-го» чи більше – його аналізу. Його можна читати, використовуючи всі дотепер надруковані

в нашій серії видання. Автор просто переказує їх на власний розсуд, роблячи знаковими ті події та осіб, які давно стали хрестоматійними для поляків кресів східних, зокрема і Станиславова, однак не для українців. Автор знову і знову стає на вже давно забуті граблі *а-ля Баронч* – думалося, що їх давно закинули в стодолу. Про «наш» і «ваш» Станиславів. Та ні. На превеликий жаль, ми можемо тільки констатувати за давнину болячку польської історіографії – бачити українство й українську історію через власні чорно-білі окуляри. А виявилось, що таки спільна історія всіх мешканців Станиславова і цілого західноукраїнського регіону – багатосюжетна і кольорова. І цілком можливо, що поміж кольоровою гамою перебуває істина нашої спільної історії – українсько-польсько-єврейсько-вірменського міста-фортеці, такої собі Галицької Месопотамії (між обома Бистрицями) з вавилоном народів та релігій...

Історію не повертають, як річкові русла за советських часів, а книжки, які творять сучасні міфи про минуле, зазвичай не переписують на догоду тим чи тим режимам, кращим чи гіршим. Тому навчитися читати і про «чужих», і про «своїх», читати з розумом, навіть поміж рядків неправди і фальсифікацій – найбільше бажання сучасних станиславознавців.

ПРО МІФОТВОРЕННЯ ЕТНІЧНЕ

Оцінювати праці діячів сторіч минулих – річ невдячна і малоприваблива. Кожна національна історіографія живиться не тільки об'єктивною правдою про історію її народу, а й стереотипами, прищепленими політичними ідеологіями та партійною пропагандою. Пошук історичної правди потребує оприлюднення всіх відомих текстів, оскільки будь-яке історичне джерело має позитивне і негативне значення для теперішніх і майбутніх поколінь дослідників минушини.

Для сучасних українських краєзнавців настав час розставити певні акценти щодо чужинецького трактування історії Станиславова – Івано-Франківська, зокрема місця і ролі представників етнічних груп у творенні образу міста.

Суттєвим тут є приклад брошури, а фактично інформаційно-статистичного довідника 1920-х років польського краєзнавця, активного діяча польської громади перших десятиліть ХХ ст. Станіслава Гайковського.

Про автора цього відомо надто мало, проте сьогодні можна твердити, що в ряду станиславівських краєзнавців-істориків М(аріяна?) Грибовича (?-?), отця домініканця Садока Баронча (1814–1892), гімназіального професора Алоїза Шарловського (1845–1911) творчий доробок С. Гайковського найменший.

Оскільки автор сам визнає, що праця ґрунтується на матеріалах, які опублікували А. Шарловський і С. Баронч, то виявиться, що «брошура», як він її сам називає, є нічим іншим, як компіляцією певних історичних джерел.

Розвідка, опублікована 1922 року накладом книгарні Романа Ясельського, несе в собі дух часу, коли її написано, тому ми й не можемо віднести «Станиславів і його пам'ятки з давніх часів» до власне історичних, краєзнавчих чи пам'яткознавчих текстів у повному розумінні цих категорій. Однак слід зауважити, що майже всі дослідники історії Станиславова зверталися до цих текстів як до певного джерела, з якого в стислій та узагальненій формі пізнають окремі факти про місто і його околиці переважно XVI – XVIII сторіч, а подекуди й XIX, але аж ніяк не їхню суспільно-політичну оцінку.

Дослідження С. Ґайковського 1922 року вирізняється яскраво задекларованою і цілком неприхованою пропольською орієнтацією автора. Вона викликана, очевидно, польською окупацією нашого краю і відповідним спочатку емоційним, а потім прагматичним суспільним замовленням – пошуком у *несвоїй* недавній історії власних героїв, нібито реальних «творців» Станиславова. Тому-то цей місцевий краєзнавець штибу перших повоєнних років часто перебільшує роль і місце

польських можновладців Потоцьких в історії закладення і функціонування Станиславова, та й загалом поляків у колонізації навколишніх просторів давніх українських сіл і містечок.

Для уникнення певного роду непорозумінь і відвертої розмови про якість краєзнавчого доробку невідомого сьогодні С. Гайковського і його громадську позицію пропоную деякі пояснення.

Мої колеги, історики і етнодержавознавці, вже давно довели, що польська спільнота нашого краю була далеко не одностайна в соціальному, економічному і політичному вимірах. Початок процесу перетворення її на єдину спільноту припав на час трьох поділів-розборів Речі посполитої, а завершення – на початок ХХ ст., коли вже визріли умови для відновлення польської державності. Осередками польського світу виступали в сільській місцевості фільварки, а в міській – ремісничі цехи, купецькі гільдії, мануфактури, товариства, а з кінця ХІХ ст. – громадсько-політичні партії та організації. Формуванню єдиної польської нації сприяли поширення загальноєвропейських ідей націоналізму, наявність національного гніту з боку австрійської, російської та пруської держав, а також відносно єдине бачення свого минулого, спільна (римо-католицька) віра, єдина, хай і з кількома діалектами, мова. Єдиний поділ, який

існував між прошарками польського населення – поділ соціально-економічний. Були серед поляків і заможні князі, і графи, були і міські пролетарі та бездомні жебраки. Однак впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. на перше місце у свідомості поляків краю виступили не ознаки соціальної нерівності, а ідеї національної єдності.

Політизація поляків вела до етнічної самоідентифікації, яка ґрунтувалася не лише на спільності проживання в конкретному населеному пункті чи повіті, а й на спільності мови, релігії, культури, звичаїв, традицій та історичного минулого. Такі ідеї виступали на перших ролях у всіх польськомовних газетах, творах польських письменників та поетів, скульпторів і художників. Звеличення славного минулого Польщі проходило паралельно з лояльним ставленням поляків до Австро-Угорщини як до тимчасового явища, котре слід використати для закладення основ своєї майбутньої державності. Водночас інші національні спільноти розглядали крізь призму польських політичних, економічних, релігійних та культурних інтересів як можливих конкурентів чи навіть опонентів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. польське населення не лише самоідентифікувалося, його ідентифікували й інші спільноти краю. Процес національного виокремлення поляків

відбувався дещо швидше, ніж серед українців. Тому спостерігалось намагання окремих представників польських політичних партій видати українців усіх загалом чи хоча б деяких з них (етнографічні групи лемків, бойків, гуцулів) за частину польського народу. Цьому сприяла близькість мови, традицій і звичаїв.

Впродовж 1848–1918 рр. польська спільнота краю активно модернізувалася. Цьому сприяло поширення освіти, різноманітних культурних та економічних товариств і організацій. Інформаційний прорив спричинив зміни не лише методів і засобів господарювання, але й еволюцію національної свідомості. Осередки політичних партій, які економічно підтримували польську спільноту, надавали їй різноманітні податкові та інші преференції, сприяли посиленню польського націоналізму і водночас породжували національну дискримінацію українців, євреїв та інших етнічних спільнот краю, тим самим змушуючи останніх до власної національної консолідації.

Після падіння Австро-Угорщини 1918 р., проголошення Західноукраїнської Народної Республіки і Другої Речіпосполитої, впродовж цілого міжвоєннє наш край був не лише етнічно структурований, а й чітко маркований кордонами між етнонаціональними спільнотами. Незважаючи на очевидну близькість між українцями і поляками (зокрема конфесійну, хоча українці – греко-като-

лики, а поляки – римо-католики; культурно-мовну – єдине слов'янське походження), різниці в соціальному статусі поляків і українців ЗУНР і Другої Речіпосполитої створювали напругу в міжетнічних взаєминах. Це проявлялося і в міському житті Станиславова, яке детально ще потрібно проаналізувати.

В умовах нестабільного економічного та суспільно-політичного життя в 1918–1920 рр. спілкування пересічних громадян, представників етнічних спільнот краю з чільниками влади викликало в масовій свідомості більшою мірою негативні, аніж позитивні емоції. Зокрема, в умовах українсько-польського протистояння 1918–1919 рр. і відновлення Польської держави це сприяло відповідному домінуванню польської національної групи в бюрократичному апараті регіону, що у свою чергу зумовило накопичення деструктивної енергії, яка руйнувала традиції міжнаціональних відносин, закладених у попередній історичний період.

У 1918–1920 рр. державно-правовий статус нашої історичної землі – Галичини залишався нерозв'язаною загальноєвропейською проблемою. Адже за міжнародними договорами її східна, українська частина не входила в етнічні й політичні кордони відновленої Речіпосполитої.

Польща отримала статус тимчасового військового окупанта краю, на чию територію

поширювався суверенітет країн Антанти. Рішенням польського уряду від 7 червня 1920 р. українські землі Галичини було оголошено польською територією, на яких поширювалася дія польських законів. 30 січня 1920 р. варшавський уряд скасував Галицький крайовий сейм і крайовий виділ. 3 грудня 1920 р. польський сейм ліквідував територіальну окремішність Галичини, з 1 вересня 1921 р.-го запровадив єдиний адміністративно-територіальний поділ на воєводства, повіти і гміни.

Пригадаймо собі й охочим до пізнання правди, що уряд Західноукраїнської Народної Республіки у своєму виданні «Кривава книга», яку було опубліковано вже на еміграції у Відні 1921 р., заявляв: «Укранців трактує польське правительство як вороже населення... Вони позбавлені всіх громадянських прав...»

Написана в період жорсткого міжетнічного протиборства перших років другого десятиліття «сторіччя потрясінь», а надто нетерпимості до всього *непольського*, особливо українського, праця С. Гайковський швидше є прикладом того, як можна фальсифікувати історію, хай і окремо взятого міста та довколишньої землі. Адже, як відомо, папір витримає все. А може, хтось таки сподівався, що українці потонуть у всесвітньому океані хаосу й державного небуття після поразки наших відчайдушних Визвольних змагань 1914–1920-х років?

Чи насправді, як пише автор, «завдяки цій польській родині (Потоцьких. – І. М.) тут виникають численні осади, а також монастирі, яких було багато ... що свідчить про велику релігійну терпимість Речіпосполитої і наших (їхніх! – І. М.) предків, як їх фундаторів» (с. 4), або «Йому (С. Потоцькому. – І. М.) то першому спало на думку закласти в цьому місці оборонний град – і хоч сам цю думку не втілив у життя, місто Станиславів, на пам'ять і для увічнення славного ініціатора, назване його іменем, а часто також називаємо його „градом Ревери” » (с. 5)?

Для умовного «торжества історичної справедливості» зазначмо, що перші міські поселення в нашому краї виникли в процесі розвитку місцевих суспільних відносин ще до поширення на цю територію влади київських князів. У Х–ХІІІ ст. на цій території вже існувала доволі розвинена мережа міських поселень, суспільне життя яких було організоване на засадах давнього українського права. Відомості про такі міста в цей період наводять зазвичай літописи. Звичайно, про давній Станиславів таких звісток немає, вони значно пізніші. Однак вже поверховий аналіз писемних відомостей і речових пам'яток засвідчує, що найдавніші міста, міські осади, виникали переважно на берегах судноплавних рік або на сухопутних торгових шляхах у зручних для

оборони місця. Це могло б бути показовим і для нашого міста.

Останні археологічні знахідки на місці міських фортифікацій Станиславова показують, що там-таки вже у XIII ст. існувало поселення. А одночасна наявність на тому ж терені, але значно глибше, деяких артефактів з так званої «сивої давнини» яскраво унаочнює присутність тут носіїв відомої трипільської культури. Звичайно, що в той час поселення, назване за кілька сторіч Станиславом, не було таке багатотисячне, як Галич та Перемишль – найбільші міста давньоукраїнського періоду. Однак воно таки було, і було русько-українським за своїм етнічним складом, як і інші подібні міста й оборонні пункти Галицької Русі.

До того ж, перше поселення на території пізнішого Станиславова цілком могла спустошити монголо-татарська навала в середині XIII ст. Отож, як бачимо, ще до уявленого «града Ревери» тут міг існувати давній арад ще з княжих часів. Іншими словами, поселення, назване колись Станиславом, мало ще задовго до цього власну історію, яка значно старіша, аніж офіційні тлумачення про закладення міста в XVII ст. в історичній літературі. Та й за панування Потоцьких місто в межиріччі Бистриць не було особливим в адміністративному, політичному та господарському житті. Таким воно стало лише у другій

половині XVIII ст., коли нарівні зі Львовом, Тернополем і Бродами стало більшим містом краю.

Насамкінець зачитуємо «Щоденник» мандрівника Ульріха фон Вердума – секретаря французького дипломата-шпигуна Жана де Куртена, абата де Польм'є, якого не можна запідозрити у намаганні уславлювати яку-небудь етнічну спільноту в Станиславові: «В місті є папський (римокатолицький. – І. М.) костьол... Вірмени й русини або греки (тобто греко-католики – І. М.) мають також по одній церкві, а євреї – божницю... в кожному [з передмість] є руська (українська. – І. М.) церква».

Сьогодні слід чітко усвідомити, що Станиславів XVI–XVIII ст. і далі ніколи не був моноетнічним, і завдяки цьому було закладено хай і дуже хиткі, але історично виправдані основи толерантності і співжиття народів – українського, польського, вірменського, єврейського, почасти австрійського і німецького. Символами цієї уявленої толерантності були духовні символи – храми, розташовані на рогах ринкової площі. Приклад, звісно, не унікальний, але промовистий.

Зрештою, всім, кому потрібно, а також тим, кому цікаво, слід пам'ятати: компіляція С. Гайковського «Станиславів і його пам'ятки з давніх часів» – бажання бачити якнайбільше польськості в історії Станиславова, аніж це насправді було.

Добрі компілятори теж потрібні. Вони зазвичай не примножують собі геростратової слави плагіаторів, але й не залишають по собі вагомego сліду в людській пам'яті. Добротна критика їхніх праць і видання таких сьогодні буде, по-суті, корисною наукою для пересічних містян і містознавців.

ПРО СПОМИНИ ВАРТІСТЬ

Чи не замислювалися ми коли-небудь, що буде колись записано до щоденника, літописника, мемуарника?.. І навіщо взагалі об'єктивізувати суб'єктивне? А може, наші записи пережитого стануть колись надбанням місцевих та регіональних скарбниць народної пам'яті? І лише тоді їх буде визнано *джерелами* перевірених справжніх, достеменних і реальних фактів. Адже історію можна спробувати відтворити на прикладі конкретної людини, того, що вона робила, думала, що її штовхало до дій, чому вона об'єднувалася в якісь групи, тобто на підставі її спогадів, мемуарів.

Данський філософ і теолог Серен К'єркегор в одному з листів до Регіни Ольсен зауважував: «Згадки – це моє джерело життя; мої згадки завжди свіжі, плінуть, як струмочок через лужок мого життя, і жебонять, оповідають і жебонять весь час одне і те ж, присипляючи турботи,

ваблячи мене і манячи, щоб я повернувся до їхнього джерела, де вони вибиваються з темних спогадів дитинства... Щоправда, під оглядом спогадів я ще молодий, після цього пізнаєш, що зі мною все відбувається зовсім не так, як зі старими людьми, котрі дійсно пригадують собі справи дуже далекі, а не те, що найближче...»

Провідною жанровою ознакою мемуаристики є суб'єктивне осмислення певних історичних подій, життєвого шляху конкретно-історичної постаті із залученням документів, співвіднесенням власного духовного досвіду автора з внутрішнім світом його героїв, соціально-психологічною природою їхніх вчинків, мотивацією дій і рішень. Засновником цього жанру вважають Ксенофонта – автора спогадів про Сократа й військовий похід греків («Анабасис», 401 р. до Р.Х). У римську добу до мемуарів звертався Юлій Цезар («Нотатки про Галльську війну»), в добу Середньовіччя – П. Абельяр («Історія моїх поневірянь»), в епоху Відродження – Б. Челліні та інші. Інтерес до мемуарів не згасав і пізніше (Й. В. Гете, мадам де Сталь, Стендаль, Г. Гайне, А. Франс, Р. Тагор, Е. Гемінгвей та інші).

Історія української мемуаристики налічує кілька сторіч. Її витоки — в автобіографічних елементах літератури Старокиївської держави («Повчання дітям» Володимира Мономаха), а вже

як самостійна жанрова форма мемуари з'являються на початку XVIII ст. («В пам'ять дітям своїм і внукам, і всьому потомству» Іллі Турчиновського).

Сьогодні опубліковано мемуари українських громадських діячів і політиків кінця XIX – початку XX ст., які становлять «золотий фонд» вітчизняної мемуаристики: «Спогади» (1861–1907) і два томи «Щоденника» (1907–1917, 1918–1919 рр.) Євгена Чикаленка, «Рік 1918, Київ» Дмитра Донцова, «З моїх спогадів» Миколи Галагана, «Спогади запорожця» Никифора Авраменка, «Мої спогади про давнє минуле» (1901–1914 рр.) і «Мої спогади про недавнє минуле» (1914–1918 рр.) Дмитра Дорошенка, «Спогади командарма» (1917–1920 рр.) Михайла Омеляновича-Павленка та ін.

За своїм змістом і характером ці мемуари різні. Їхня цінність визначається, зрозуміло, поперше, вірогідністю повідомлених фактів, а подруге – глибиною їхньої інтерпретації. Кожен з авторів спогадів пропускав факти і події через своє «я», так чи інакше освітлював їх відповідно до своїх переконань, морально-етичних принципів. Для такого роду текстів характерний подвійний погляд автора на події, які він описує: так він сприймав їх насправді, а ось такими (з урахуванням життєвого досвіду, громадської думки) ці події постали в його свідомості через роки, під час творчої праці над мемуарами.

Говорячи про минуле, автор мемуарів практично ніколи не може перебувати в межах одного часового виміру.

Якось, порпаючись у сімейному архіві, я знайшов листа 90-річного патріарха і кардинала Йосифа Сліпого до мого родича полковника Євгена Побігущого-Рена, написаного на початку 1980-х. Визначний діяч Української церкви зокрема пише: «... цінні спогади не тільки є мозаїкою Ваших особистих споминів і переживань, але будуть цінними камінчиками в загальній мозаїці нашої історії. В нашій історії так важно було берегти всякі історичні документи. Їх безпощадно нищили нам на велику шкоду наші вороги, тому спомини тих, що в історичних подіях брали участь, остануться для наших майбутніх істориків, часто, єдиним матеріалом для історіографічних студій і праць».

До таких праць відносять і спомини українського громадського і політичного діяча, учасника українського національно-визвольного руху ХХ ст., члена ОУН (псевдо Вадим), мемуариста Воломимира Макара. 1956 р. в Торонто з'явилася його книжка «Берега Картузька» – цікава розповідь про сотні українських політичних в'язнів, їхні мету і прагнення, характери і переживання, стійкість і нескореність. Пізніше за якийсь десяток років – 1983 р. він опублікував

спомини «Пройдений шлях» (Торонто, 1983). В першому томі, який охоплює 1911–1929 рр., знаходимо яскраві дитячі й юнацькі спогади про місто, де народився В. Макар, де навчався і отримав перший національний досвід як пластун.

Ці авторські тексти, названі «Від Бистриці до Бугу», переносять нашу уяву в 1920-ті роки, відтворюють тодішню політичну обстановку в Галичині й зокрема в нашому Станиславові, дають можливість воскресити із забуття і ближче пізнати справжніх борців за волю Батьківщини, які згодом мучилися в польських тюрмах, падали в боях з енкаведистами, гинули в застінках німецького гестапо... Це Микола Лемик, Володимир Лобай, Іван Климів-Легенда, Ярослав Старух-Стяг та чимало інших.

У своїх мемуарах автор доволі широко розповів про роки навчання в Станиславівській гімназії та визначних українських діячів, богословів і професорів, з якими йому довелося зустрічатися. Вартісною з історичного погляду є його оповідь про події часів Західноукраїнської Народної Республіки. Він подає їх так, як побачив очима восьмирічного хлопчика, як вони закарбувалися в його пам'яті...

У передмові до книжки «Від Бистриці до Бугу» В. Макар пише: «Для мене особисто найсильнішою

спонукою до писання була і є думка про тих численних незабутніх друзів і ровесників, які брали визначну участь у визвольних змаганнях українського народу та в революційній та збройній боротьбі, але не встигли залишити по собі ніяких писаних мемуарів, бо передчасно загинули на полі бою... На схилі життя я дошкульно відчуваю, що не міг би спокійно вмерти, не сказавши про них того, що слід про них сказати, щоб дати свідоцтво правді і тим збагатити нашу історію...» Помер В. Макар 1994 р. в Канаді.

Якщо мемуари – історичні джерела, складені на основі пам'яті й особистих вражень, індивідуального досвіду учасників, то вони з яскравою виразністю відтворюють живі картини та різноманітні подробиці цих подій, подають прикмети биття політичного і соціального пульсу певної епохи, дозволяють уявити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їхні думки, настрої, мрії, почуття та сподівання.

Сьогодні спогади В. Макара – це вже не як літературний твір, а по-своєму унікальне джерело історичної інформації про *український* Станиславів 1910–1920-х років. І хоча сам текст вражає відвертістю та щирістю, слід усвідомлювати: мемуари і твердження В. Макара є продуктом доби, в яку він жив і творив.

ПРО БУЦЕГАРНІ ПРИНАДИ

Тема сидіння у в'язниці, буцегарні, цюні, чи, зрештою, *тюрмі* – там, де люди відбувають покарання шляхом позбавлення волі, така ж давня, як і людська історія. Вона ж подає нам сущим різні варіанти, типи і моделі того, що можна назвати *анатомією покарання*. Її прояви – не тільки в легітимізованих людством нормативно-правових актах, постановах та розпорядженнях, а й у письменстві. Згадаймо, наприклад, хоча б «Міжзоряного мандрівника» Джека Лондона або «Сад Гетсиманський» Івана Багряного. На іншому щаблі – вже «класичні» студії психології ув'язнення від Еліаса Канетті чи Володимира Янева.

Окремий пласт документальних свідчень про пережите у в'язниці – твори мемуаристики (автобіографії, записки, записники, листи, щоденники та інше). Нині не часто вдається відкрити невідомі джерела з історії Станиславова/Станіслава чи Івано-Франківська, особливо якщо це повновартісне свідчення порівняно велике за обсягом, автобіографічний твір «Записки політв'язня. Спомини з польської тюрми», підписаний Юрієм Мозілем (справжнє ім'я – Юрій Федорів), має непересічне значення для розуміння подій міської історії понад 80-річної давнини. Оскільки вона непроста й суперечлива, її не можна «загнати» в готовий шаблон, який роками пропонують нам

чужинецькі автори. Тож найперше, мусимо й надалі шукати і віднаходити нові свідчення про повсякденне життя в нашому місті, ретельно зіставляти старі і нові факти, оцінки й суб'єктивні судження. Прикладом для такої «краєзнавчої вправи з багатьма (не)відомими» є автобіографічні записи Юрія Мозіля про рік його перебування під слідством у Станиславівській тюрмі як політв'язня польського режиму.

Читаючи Мозілеві спогади, я ловлю себе на думці, що *тюремне ув'язнення з політичних мотивів* – це саме той мотив нашої історії (і не лише), який переслідує її щонайменше останнє сторіччя. Адже тут потрібно згадувати вже не так відомих борців за волю України, як мільйони не відомих досі українців, яких знищили фізично окупаційні режими – спочатку польський, румунський, словацький, а вже згодом – нацистський і советський. А що історія, треба визнати, може час від часу повторюватися, небезпечним є повернення до практики переслідування за *інакомисліє*, яке в наших реаліях рівнозначне карі за особисті чи групові політичні переконання. Тож пам'ятаймо, що спогади в'язня Станиславівської тюрми міжвоєнного періоду – це ще одна пересторога нам сущим про те, як авторитарна держава, використовуючи її правосуддя, може засудити людину за її нібито «антидержавну діяльність», насправді спрямовану на відстоювання гідності як окремої особи, так і цілого народу.

Саме тому я переконаний, що книжка споминів Юрія Мозіля – українця з власним розумінням національної гідності та обов'язку перед громадою приверне увагу справжніх шанувальників історії Станиславова 1930-х років безпосередністю вражень, документальністю, історичною достовірністю особливостей вимушеного перебування автора як політичного в'язня за мурами місцевої тюрми, адже через прочитання його споминів вони зможуть побачити повторюваність нашої недавної історії, відстежити трагізм і комізм повсякденного життя політичних в'язнів, їхнього оточення та настрої всередині «закритого суспільства».

ПРО КРИВДУ ВБИВСТВА

Українців і євреїв ріднять, хоча й по-різному, теми Голодомору і Голокосту – одні з найстрашніших трагедій ХХ ст. Наші два великі народи, які дуже постраждали від тоталітарних режимів у ХХ ст., цілком виправдано вважають відновлення національної пам'яті про жахіття геноциду українського народу і Катастрофу визначальними у трактуванні минувшини, сучасності і майбутнього України і Держави Ізраїль.

Сучасні наукові дискусії, які зазвичай лише перелицьовані з політичної кон'юнктури та засад національної безпеки, ще довго точитимуться між

українськими й ізраїльськими дослідниками, а також третіми силами. Надто вже дражлива і неспокійна новітня історія. Вона як больова точка наших громадянських суспільств постійно ниє, болить, загострюється. Така наша минувшина – свідчення мертвих, живих і ненароджених очевидців того, як наші народи, які, принаймні в Галичині й на Буковині, сторіччями мешкали разом і знаходили спільну мову, взаєморозуміння і підтримку і не лише в господарській сфері, рятували одне одного чи простягали руку допомоги в роки останньої світової війни.

Це прояви святості простих українців – Костянтина Стукаленка, Ніни Богорад, Марії Джуґан, Віктора й Олени Юрченків та багатьох інших, яких проголосили Праведниками миру. Це – прояви мужності членів Організації українських націоналістів, які зокрема врятували від розстрілу небогу видавця української книжки Якова Оренштайна – Цилю Кремер-Оренштайн. Це євреї, які добровільно пішли до лав Української повстанської армії боротися проти окупантів.

Це подвижницька праця Владики Андрея Шептицького. Для тисяч українських євреїв – це велика людина, завдяки якій у греко-католицьких монастирях та храмах у часи війни було створено цілу підпільну мережу для їхнього переховування від нацистських карателів. Чекаємо на історичну справедливість – проголошення слуги Божого святим і Праведником миру.

Перелік мужніх і безстрашних людей, які за «темних часів» рятували євреїв від смерті, можна озвучувати досить довго. І бити у дзвін. Бо відлуння його має завжди нагадувати нам, що були в нашій спільній історії і негідники, провокатори, спекулянти людських доль, які задля власної наживи і короткочасної вигоди продавали найцінніше, що було в їхніх співвітчизників – життя. І були вони з обидвох боків – така вже недосконала природа загнаних у нелюдські умови людей, які сподівалися марнотою і гріховністю викласти собі дорогу порятунку.

Святі образи обох народів: українців – від Голодомору Великої України, через траншеї Дем'янового Лагу, криваві яблунівські криниці, поховання Биківнянського лісу під Києвом, тюремні катівні Львова, Станіслава, Тернополя та інших наших міст, аж до Соловків і ГУЛАГу, і від Голокосту євреїв – безневинно замордованих і перетворених на безкрайній попіл і прах у ґестапівських катівнях та душогубках Освенцима, Бухенвальда, Треблінки, Біркенау, Дахау, Белжця, жертв Бабиного Яру, Янівського табору, Шепарівського лісу біля Коломиї, Дробицького яру під Харковом та інших волають про жахливі злочини інтернаціонал-більшовицького та націонал-соціалістського режимів проти людини. Ці режими не робили різниці між українцями і

євреями, бо для них важливішими були класово-революційні переконання або належність до «високої» арійської раси. Переконалий, що терміну давнини злочини обох, советсько-німецьких, машин смерті не мають і ніколи не матимуть.

Пам'ять про наші жертви буде завжди святою. Адже це пам'ять не однієї людини, одного класу чи партії, це пам'ять цілої нації. А тому ціла нація не може мати амнезії чи час від часу хворіти на «провали» в пам'яті. Тоді це не нація, а маса. Це ж про неї колись написав зворушливі рядки австрійський письменник Еліас Канетті, який пережив лихоліття тоталітаризму, виклавши їх на папері сумними рядками «Маси і влади».

Не варто сьогодні влаштовувати «змагання жертв» і займатися ревізією людських життів, які нині не повернути. Але варто для нас самих і наших дітей усвідомити життєву істину: применшення трагічності Голодомору і заперечення Голокосту є злочином і блюзнірством. Одночасно не можна звинувачувати в усіх бідах представників іншого народу, а свій вважати зразковим під оглядом моралі.

Назавжди відійти від негативних етнічних стереотипів, міфо- та ідеологем і шаблонних висновків про складні роки нацистської окупації, взаємну ворожість чи приязнь людей, які населяли

колишній Станіслав, допоможуть свідчення безпосередніх очевидців тих подій. Сьогодні поза видимими позитивами важко перевірити достовірність свідчень щоденника станіславця, польськомовного єврея Юліуша Фоєрмана. Однак зважаючи на те, що описано в ньому складні і трагічні події 1941–1943 рр. про життя і смерть станіславського ґетто, про «світла» і «тіні» всередині єврейської спільноти, відчайдушні спроби порятунку і життя за нацистської окупації, колабораціонізм офіційних, а також інспірованих ґестапо суспільних та охоронних структур у нацистському Станіславі, спогади Ю. Фоєрмана будуть вартісним історичним джерелом.

ПРО АРХІТЕКТУРУ СОВКА

Більш як п'ятдесятилітній Івано-Франківськ, а перед тим нетривалий Станіслав і давніший Станиславів має свої особливості. Бо саме за вік середньостатистичного містянина наше місто набуло найбільших амбіцій, ілюзій, міфів, загадок і символів. Візуалізованими охоронцями недалекої і сірої минувшини залишаються зримі будівлі, що народилися в часи спільного советського спального району та приспішеної індустріалізації всього не/міського.

А головним фактором, який впливав на щоденне сприйняття такої от архітектури, була вимога реалізації чи не найбільшого соціального експерименту в історії Підсоветської України. Факт, що будь-яке місце перетворити на місто може тільки людина, свідчив і про те, що такий унікальний за власним розмахом експеримент вже свої мав аналогії – у мистецтві Великої Французької революції, практиці художньої культури тоталітарних держав Заходу – фашистської Італії та нацистської Німеччини.

Сюди ж додавалася суто місцева специфіка, адже неповторна архітектура нашого міста, яка надає йому ознак середньоевропейськості, походить власне зі сфери габсбурзької цивілізації недалеких ХІХ – початку ХХ сторіч, із відповідними засадами містопланування та уявлення про те, як має виглядати місто. Бо саме за цього історичного періоду наше місто набуло сучасного вигляду в прямому розумінні – з його архітектурним ландшафтом і культурно-мистецьким середовищем. Цьому сприяли й політико-територіальне адміністрування першої австрійсько-німецької влади (до 1860-х рр.), започаткування залізничного руху через Станиславів (1865 р.) і відповідна муніципальна політика (особливо містобудівельна) переважно місцевих поляків і євреїв (після 1867 р.). А що середмістю Івано-Франківська всупереч усім

світовим завірюхам останнього сторіччя вдалося зберегти своє обличчя, втративши все ж таки кілька знакових будівель, наприклад передвоєнну ратушу і кілька міських дільниць, показовою стала праця нової/старої советської окупаційної адміністрації в царині містобудування. Зрозуміти її дозволить врахування кількох обставин.

По-перше, створення повноцінного житлового середовища в умовах суворих обмежень «типізованого» масового індустріального будівництва та проектування на основі так званого «містобудівного конвеєра». Як наслідок – створення масового тимчасового житла з використанням неякісних крупноблочних і крупнопанельних технологій, яке швидко перетворилося на міські нетрі з цілим набором негативних естетичних якостей і соціальних викликів.

По-друге, реконструкція міського середовища, що склалося історично (в умовах будівельної експансії на нові території, зі створенням величезних «спальних районів» на міській периферії). Тому-то зазвичай нове будівництво в межах районів історично сформованої забудови вели завдяки знесенню забудови і вторгненню в історичний контекст спрощених великомасштабних архітектурно-будівельних комплексів, а структура саме історичної забудови поступово приходила в занепад.

По-третє, проектування унікальних і масових громадських споруд в умовах, коли основні обсяги проектування та будівництва громадських будівель здійснювали методом «прив'язки» централізовано розроблених одноманітних «економічних» типових проектів.

Такі, сказати б, «норми» організації і реалізації архітектурної творчості не тільки обмежили розвиток місцевої архітектурної школи, але й збіднили міське середовище численними псевдоархітектурними почварами (хоча для об'єктивності зауважу, що й нині в середмісті та поза ним височіє кілька будівель-почвар, які різко дисонують з архітектурним ландшафтом).

А все ж таки цілковита відсутність окремого дослідження про творців нового, типово совєтського, архітектурного стилю нашого міста, з його позитивами і прорахунками, інформацію про яких треба було віднаходити в офіційних документах і родинних архівах, демонструє тривалий пошук того формату, який би влаштував і фахівців, і пересічних містолюбців.

Чи були і є тут свої особливості? Звісно, що так! Перша: архітектор мусить досконало орієнтуватися в сучасності і вміти передбачати майбутнє (об'єкти, які він створив, як правило, «живуть» довше за свого творця). Друга: архітектор повинен знати психологію людини та вміти запрограмувати

сценарій її побуту в просторі так, щоб вона почувалася якнайкомфортніше. Третя: призначення архітектора не завершується на кресленні. Щоб зрозуміти, що саме потрібно створити, треба бути тонким психологом.

Чи вдавалося це радянським архітекторам Івано-Франківська, чи витворили вони якийсь притаманний тільки їм стиль праці, наскільки комфортними стали будівлі того недалекого часу, на ці й інші, не менш цікаві запитання відповіді, ймовірно, однозначної нині немає. І віриться, що не буде. Бо праця архітектора завжди зумовлена вимогами часу, адже кожна епоха вирізняється своїм баченням організації простору. В нашому випадку простору міського. Простору історичного міста. Однак рисою кожного архітектора є прагнення максимально ідеалізувати середовище, де ми живемо, і свій стиль. Тоді ж, нарешті, зрозуміємо, чи таки був стиль у радянській архітектурі Івано-Франківська.

ПРО ЗРИВ МИСТЕЦЬКИЙ

Той мистецький Зрив, який вперше відбувся в нашому місті ще наприкінці існування радянського режиму, є прикладом того, як наші сучасники ввірвалися в передглобалізований світ

з його мистецькими здобутками й втратами, конструюючи свій простір нового мистецтва, інтегрованого через індивідуальне тлумачення національного в колективне усвідомлення планетарного. Це тексти нині знаних і надалі маловідомих авторів про їхню громадянську (о)позицію та пропаганду філософії різноманітності, які вони увиразнювали візуалізацією сучасного мистецтва наприкінці 1980-х – у середині 1990-х.

Його визначальними особливостями були, очевидно, такі:

«Забіг на паралельних доріжках»: міжнародна бієнале «Імпереза» виявилася найвідповіднішою ідеологічною та естетичною парадигмою кінця 1980-х років, притаманною майже всім фігурантам цього феномену.

«Ефект дзеркальних відображень»: естетичні й організаційні новації у світовому культурному просторі учасники бієнале – митці України та різних країн світу пристосували до власної програми мистецької діяльності, створивши таким чином національні моделі сучасного мистецтва.

Упорядники та власне дійові особи бієнале, чиї тексти презентовано в цьому виданні, цілком невимушено (а інколи й з гумором) переконують у можливості (ре)трансляції «культури

взаємопритягання», (ви)творення нової культурної традиції, яка знайшла своїх adeptів не лише серед містян, а й поміж представників інших держав, культур та релігій. І зауважмо: все це вперше відбулося у ще тоді «закритому» Івано-Франківську, яке ніколи не мало ані опери, ані університету – питомо мистецьких маркерів, а тому серйозно не сприймалося осереддям власне культури. І тільки активна праця імпрезівців зруйнувала історично зумовлений бар'єрний простір станиславівсько-станіславсько-івано-франківського культурного коду, ніби навмисне стверджуючи, що й провінція, а не метрополія, може і мусить артикулювати нові цінності.

Отож, перефразовуючи відому тезу західних авторитетів, можна стверджувати:

1. Імпреза має значення!
2. Імпрезу слід враховувати!
3. Від Імпрези залежить практично все!

ЗМІСТ

*Від автора про пам'ять-забуття
галицького Межириччя слів кілька* 4

Самості іншості	9
Портрет міста з втраченим ім'ям	11
Коли міська культура мала значення	18
Перший світ утрачений: вірмени	44
Другий світ утрачений: євреї	65

Напередмовлене	89
Про ратушу не останню	91
Про фортеці потребу	94
Про мап діалог	96
Про господарів камінних	99
Про фантом краєзнавчий	103
Про міста описування	108
Про патріотизм немалий	111
Про пророка серед «чужих»	119
Про фактологію моноетнічну	126
Про міфотворення етнічне	130
Про споминів вартість	140
Про буцегарні принади	146
Про кривду вбивства	148
Про архітектуру совка	152
Про зрив мистецький	156

Іван Монолатій

Діри пам'яті

~~пам'ятаючи,~~
місто забуває

Видання проілюстровано роботами художника
Миколи Більчука.

За редакції *Ярослава Довгана*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левицької*

Видавництво «Лілея-НВ»
А/С 250
вул. Незалежності, 18/2
м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyanv@gmail.com
Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.